

του 1970. Για τον Hayek είναι αδύνατη η γνώση των κοινωνικών διαδικασιών, οι οποίες προσεγγίζονται ως αυθόρμητες εκδηλώσεις κοινωνικών δυνάμεων. Ως δεσμευτικό πλαίσιο αναφοράς χρησιμοποιούνται παραδοσιακοί τόποι, όπως η αξία της οικογένειας για να μεταδίδει κουλτούρα ή της περιουσίας για να δημιουργεί προϋποθέσεις παραγωγής κουλτούρας ή για να παρέχεται εκπαίδευση σε προνομιούχα μέλη της κοινωνίας. Οι συντηρητικές αυτές ιδέες συνδέονται κατά έναν ιδιότυπο τρόπο με τον υπερτονισμό της σημασίας της αγοράς, καθώς θεωρείται ότι δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε τις ανθρώπινες πράξεις βάσει μεριτοκρατικών κριτηρίων αλλά πρέπει να αφηθεί η αξιολόγησή τους στο κατά πόσο συγκροτούν εμπορευματικές αξίες στην αγορά. Στρέφεται οπωσδήποτε κατά ενός ιδεώδους υλικής ισότητας, διότι σημαίνει ότι συνεπάγεται καταναγκασμό που θίγει το υψηλότερο ιδεώδες της ελευθερίας. Ο προβληματισμός αυτός του Hayek έχει συνέπειες για τις αντιλήψεις του αναφορικά με τη σχέση του δημοσίου προς το ιδιωτικό σε σύγχρονες κοινωνίες. Από τις επιστημολογικές του παραδοχές δεν είναι δυνατή η σύνδεση των δημοσίων λειτουργιών με αντικειμενικές κοινωνικές ανάγκες αλλά οδηγείται να τις συνδέει με ad hoc ανάγκες που προκύπτουν κατά τρόπο που δεν μπορεί να προσεγγιστεί ορθολογικά. Παρ' όλα αυτά υποχρεούται να διατυπώσει μια θεωρία δημόσιας δράσης και συλλογικών αγαθών, ενώ παράλληλα τονίζει τη σημασία της ιδιωτικής δραστηριοποίησης σε δημόσιες λειτουργίες (ιδρύματα, εκκλησίες κ.λπ.) — μια ιδέα που ανευρίσκεται και στον Keynes— και ζητάει τον περιορισμό των δημοσίων λειτουργιών (μονοπώλιο στο χρήμα, στις μεταφορές, πληροφόρηση, επικοινωνίες και εκπαίδευση).

ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ-ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ADAM SMITH

Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων

Αποσπάσματα*

A

1. Ερμηνευτική μέθοδος και τύποι

Οσο εγωιστής κι αν υποτεθεί ότι είναι ο άνθρωπος, είναι φανερό ότι υπάρχουν στη φύση του ορισμένες αρχές που τον κάνουν να ενδιαφέρεται για την τύχη των άλλων και οι οποίες καθιστούν την ευδαιμονία των άλλων απαραίτητη σε αυτόν, παρ' όλο που από αυτήν σε τίποτα δεν ωφελείται, παρά μόνο ως προς την ευχαρίστηση να την βλέπει. Τέτοιου είδους είναι η ευσπλαχνία και η συμπάθεια, το ισχυρό αίσθημα που μας προκαλείται στη θέα της δυστυχίας των άλλων, είτε όταν τη βλέπουμε είτε όταν εξαναγκαζόμαστε με τρόπο πολύ έντονο να την αντιληφθούμε. Το ότι πολύ συχνά αισθανόμαστε λύπη με τη λύπη των άλλων, είναι γεγονός τόσο αυταπόδεικτο που να μην χρειάζεται αποδείξεις, μιας και αυτό το συναίσθημα, όπως και πολλά άλλα πρωτογενή στην ανθρώπινη φύση συναισθήματα, δεν περιορίζεται με κανένα τρόπο στους ενάρετους και εύσπλαχνους αν και ίσως αυτοί είναι εκείνοι που το νιώθουν με την πιο έντονη ευαισθησία. Ακόμα και ο μεγαλύτερος παλιάνθρωπος και ο πιο πωρωμένος παραβάτης των νόμων της κοινωνίας δεν στερείται εντελώς αυτού του συναισθήματος.

* Τα αποσπάσματα που ακολουθούν μεταφράστηκαν από την ακόλουθη έκδοση: Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford University Press, 1976. Απόδοση στα ελληνικά: Διογένης Πυλαρινός. Θεώρηση μετάφρασης: Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης.

Καθώς δεν έχουμε άμεση εμπειρία του τι αισθάνονται οι άλλοι άνθρωποι, δεν μπορούμε να έχουμε κάποια ιδέα για τον τρόπο με τον οποίο εκείνοι επηρεάζονται παρά μόνο αν σκεφτούμε το πώς εμείς πρέπει να αισθανόμαστε σε μια ανάλογη κατάσταση. Μπορεί ο συνάνθρωπός μας να βασανίζεται, αλλά εφόσον εμείς είμαστε καλά, οι αισθήσεις μας ποτέ δεν θα μπορούσαν να μας πουν το τι εκείνος υποφέρει. Ποτέ δεν μπορούν να μας μεταφέρουν «έξω από μας» και μόνο δια της φαντασίας μας μπορούμε κάπως να συλλάβουμε το τι αισθάνεται ο άλλος. Και η δύναμη αυτή δεν μπορεί να μας βοηθήσει με κανέναν άλλο τρόπο, παρά μόνο αναπαριστώντας σε μας πώς θα αισθανόμαστε αν θρισκόμαστε στη θέση του. Η φαντασία μας μπορεί ν' αντιγράψει μόνο τις εντυπώσεις των δικών μας αισθήσεων και όχι των δικών του. Με τη φαντασία δάξουμε τον εαυτό μας στην κατάστασή του και κατανοούμε τι θα αισθανόμαστε με όσα εκείνος υποφέρει, μπαίνουμε, σαν να λέμε, μέσα στο σώμα του και γινόμαστε σε κάποιο βαθμό το ίδιο πρόσωπο με αυτόν, παίρνοντας έτσι, μια ιδέα όσων εκείνος αισθάνεται, αισθανόμενοι ακόμη και το πλέον ασθενές συναίσθημά του. Όταν η αγωνία του μεταφερθεί σε μας κι αφού με τον τρόπο αυτό την έχουμε υιοθετήσει και οικειοποιηθεί, αρχίζει πια να επηρεάζει τα συναισθήματά μας και τότε είναι που ριγούμε και φρικιούμε στη σκέψη όσων εκείνος αισθάνεται. Όταν πονάμε ή δυστυχούμε αισθανόμαστε την πιο μεγάλη λύπη, έτσι κι όταν θεωρούμε ή φανταζόμαστε ότι υποφέρουμε, προκαλείται μέσα μας το ίδιο το συναίσθημα και μάλιστα ανάλογα με το πόσο έντονη και ζωντανή είναι αυτή η αντίληψη.

Το ότι αυτή είναι η πηγή του συν-αισθήματος για τη δυστυχία των άλλων, η διαδικασία δηλαδή κατά την οποία μπαίνουμε με τη φαντασία μας στη θέση του πάσχοντος, και έτσι φτάνουμε στο να αντιλαμβανόμαστε ή να συναισθανόμαστε τα συναισθήματά του, μπορεί να καταδειχθεί, αν θεωρηθεί ότι δεν είναι επαρκώς αυταπόδεικτο, με πολλές προφανείς παρατηρήσεις. Όταν βλέπουμε κάποιον να είναι έτοιμος να δώσει ένα χτύπημα πάνω στο χέρι ή στο πόδι κάποιου άλλου, εντελώς φυσικά μαζεύουμε και τραβάμε πίσω το δικό μας χέρι ή πόδι, και όταν το χτύπημα δοθεί, το αισθανόμαστε σε ορισμένο βαθμό και πονάμε όπως κι αυτός που δέχθηκε το χτύπημα. Το πλήθος όταν παρακολουθεί έναν ακροβάτη πάνω στο σχοινί, εντελώς φυσικά αρχίζει κι αυτό να στριφογυρίζει και να κυρτώνει σαν

να προσπαθεί μαζί με αυτόν να ισορροπήσει όπως ακριβώς θα αισθανόταν ότι έπρεπε να κάνει αυτές τις κινήσεις αν ήταν στη θέση του. Άνθρωποι με ασθενή κράση και ευαίσθητα νεύρα παραπονιούνται ότι όταν βλέπουν τις πληγές και τα έλκη των ζητιάνων στο δρόμο νιώθουν σαν κάτι να τους τρώει ή να τους ενοχλεί στο αντίστοιχο μέρος του σώματός τους. Η φρίκη που νιώθουν όταν θεωρούν τη δυστυχία αυτών των κακόμοιρων, επηρεάζει αυτό ειδικά το μέρος του σώματός τους περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, επειδή η φρίκη τους αυτή πηγάζει από την ιδέα τού τι οι ίδιοι θα υπέφεραν αν ήταν στην πραγματικότητα αυτοί οι δυστυχισμένοι που κοιτούν κι αν αυτό ειδικά το μέρος του σώματός τους είχε κατά τον ίδιο αξιολύπητο τρόπο προσβληθεί. Η ίδια η δύναμη της αντίληψης αυτής είναι αρκετή, για τα ευαίσθητα νεύρα τους, να παράγει φαγούρα ή το δυσάρεστο συναίσθημα για το οποίο παραπονούνται. Άνθρωποι με πολύ δυνατή κράση έχουν παρατηρήσει πως όταν βλέπουν πονεμένα μάτια, πολύ συχνά αισθάνονται πόνο και στα δικιά τους μάτια κι αυτό έχει την ίδια αιτιολόγηση, μιας και το όργανο αυτό και στον πιο δυνατό άνθρωπο είναι περισσότερο ευαίσθητο από οποιοδήποτε άλλο μέρος του σώματος στον πιο αδύνατο.

Και δεν είναι μόνο αυτές οι περιπτώσεις που προκαλούν λύπη ή πόνο, που μας προκαλούν το συν-αισθημα. Όποιο κι αν είναι το πάθος που γεννιέται μέσα μας από την παρατήρηση του εν λόγω προσώπου, μια ανάλογη συγκίνηση πηγάζει από την καρδιά κάθε προσεκτικού παρατηρητή στη σκέψη της κατάστασης του άλλου. Η χαρά μας για τη σωτηρία εκείνων των ηρώων μιας τραγωδίας ή ενός μυθιστορήματος που έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον μας είναι εξ ίσου ειλικρινής με τη λύπη που μας προκαλεί η συμφορά τους, και το συν-αισθημα που αισθανόμαστε στη δυστυχία τους είναι εξ ίσου πραγματικό με εκείνο που αισθανόμαστε στη χαρά τους. Αισθανόμαστε την ίδια με αυτούς ευγνωμοσύνη για αυτούς που τους στάθηκαν πιστοί φίλοι και δεν τους εγκατέλειψαν στις δυσκολίες και συμπορευόμαστε ολόψυχα με αυτούς στην πικρία τους για εκείνους τους δόλιους προδότες που τους πλήγωσαν, τους εγκατέλειψαν ή τους ξεγέλασαν. Για κάθε πάθος που το πνεύμα του ανθρώπου είναι ικανό, τα αισθήματα του παρατηρητή πάντα ανταποκρίνονται σε αυτά, όταν εκείνος, φέρνοντας τον εαυτό του στην θέση του άλλου, φαντάζεται ποια θα ήταν τα συναισθήματα αυτού που υποφέρει.

Ο οίκτος και η συμπόνια είναι οι κατάλληλες λέξεις που

υποδηλώνουν το συν-αίσθημά μας σε σχέση με τη λύπη των άλλων. Η συμπάθεια όμως, που το νόημά της αρχικά ίσως να ήταν το ίδιο, μπορεί τώρα πια, κι όχι αδικαιολόγητα, να χρησιμοποιηθεί για να χαρακτηρίσει αυτό το συν-αίσθημά μας σε σχέση με οποιοδήποτε πάθος [...]

[Μέρος Α': Περί του προσήκοντος της πράξης. Τμήμα Ι: Περί της αίσθησης του προσήκοντος. Κεφάλαιο Πρώτο: Περί συμπάθειας].

2. Ιδεότυπος ορθού πράττειν. Τύπος «τελικού» ιδεώδους. Τύπος κατά τις δυνατότητες των πολλών

Επάνω σε αυτές τις δύο διαφορετικές προσπάθειες, του θεατή που προσπαθεί να εισέλθει στα συναισθήματα του εμπλεκόμενου προσώπου και σε εκείνη του τελευταίου να προσομοιώσει τα συναισθήματά του με εκείνα του θεατή, θεμελιώνονται δύο διαφορετικά είδη αρετών. Οι ευγενείς, ήπιες και φιλόφρονες αρετές, οι αρετές της ειλικρινούς προσήνιας και της ανθρωπιάς θεμελιώνονται πάνω στη μία· οι σπουδαίες, οι αξιοθαύμαστες και σεβαστές, οι αρετές της αυταπάργησης και της αυτοκυριαρχίας, αυτές που πειθαρχούν τα πάθη μας υποτάσσοντας όλες μας τις ενστικτώδεις κινήσεις σε ό,τι η τιμή, η αξιοπρέπεια και το προσήκον της συμπεριφοράς μας απαιτεί, αυτές πηγάζουν από την άλλη προσπάθεια.

Πόσο προσφιλής φαίνεται να είναι αυτός που η γεμάτη συμπάθεια καρδιά του μοιάζει σαν να απηχεί όλα τα συναισθήματα εκείνων με τους οποίους συνδιαλέγεται, αυτός που θρηνεί για τις συμφορές τους, που πικραίνεται για τις προσβολές που τους γίνονται και που αναγαλλιάζει μ' ό,τι καλό τους τυχαίνει! Όταν αναλογιζόμαστε την κατάσταση των συντρόφων του, συναισθανόμαστε την ευγνωμοσύνη τους και νιώθουμε τι παρηγοριά πρέπει να είναι για αυτούς η τόσο τρυφερή συμπάθεια ενός φίλου τόσο στοργικού. Και για τον αντίθετο λόγο, πόσο δυσάρεστος μας φαίνεται αυτός, που η σκληρή και άκαμπτη καρδιά του νοιάζεται μόνο για τον ίδιο του τον εαυτό και είναι ολοκληρωτικά αδιάφορη για την ευτυχία ή τη δυστυχία των άλλων. Σ' αυτή την περίπτωση συναισθανόμαστε τον πόνο που η παρουσία

του προκαλεί σε κάθε θνητό με τον οποίο συνδιαλέγεται και ιδιαίτερα σε εκείνους που έχουν την τάση να συμπαθούν τους άτυχους και τους ταλαιπωρημένους.

Από την άλλη μεριά, τι ευγενή κοσμιότητα και χάρη αισθανόμαστε για τη συμπεριφορά εκείνων, που στη δική τους περίπτωση, επιδεικνύουν εκείνη την αυτοσυγκράτηση και περισυλλογή, που συνιστά την αξιοπρέπεια κάθε πάθους και που το μειώνει τόσο όσο χρειάζεται για να το νιώσουν και οι άλλοι. Απαυδίζουμε με τις κραυγαλέες εκδηλώσεις λύπης, που χωρίς καμιά λεπτότητα εγκυβερνούν τη συμπόνια μας με αναστεναγμούς και δάκρυα και άλλες φορτικές θρηνωδίες. Αλλά σεβόμαστε τους εγκρατείς που η σιωπηλή και μεγαλειώδης τους λύπη εκδηλώνεται μόνο στα δουρνωμένα τους μάτια, στο ελαφρό τρεμουλιασμα των χειλιών τους και των παρειών τους και στην κάπως απόμακρη αλλά τρυφερή ψυχρότητα της συμπεριφοράς τους. Επιβάλλει και σε μας την ίδια σιωπή. Την παρατηρούμε με προσοχή γεμάτη σεβασμό και προσέχουμε τη συμπεριφορά μας γεμάτοι ανησυχία, μήπως και με κάποια απρέπεια μας διαταράξουμε αυτή την καλά συντονισμένη ηρεμία που τόσο μεγάλη προσπάθεια χρειάζεται να διατηρηθεί.

Η θρασύτητα και η διαίτητα του θυμού, κατά τον ίδιο τρόπο, όταν υποκύπτουμε στην παραφορά του δίχως αυτοέλεγχο ή αυτοσυγκράτηση, είναι απ' όλες τις εκδηλώσεις η πιο απεχθής. Αλλά όμως θαυμάζουμε εκείνη την ευγενή και γενναίοφρονη πικρία, που στην ενασχόλησή της με τις μεγαλύτερες προσβολές, κυριαρχείται όχι από την μήνη που είναι αναμενόμενο να γεννηθεί στην καρδιά αυτού που τις υφίσταται, αλλά από την αγανάκτηση που, όμως είναι φυσικό, αυτές προκαλούν σ' έναν αμερόληπτο θεατή και η οποία δεν επιτρέπει σε καμιά χειρονομία ή λέξη να ξεφύγει πέραν των ορίων που αυτό το ακριβοδίκαιο συναίσθημα υπαγορεύει και η οποία ποτέ, ούτε κατά διάνοια, επιχειρεί αντεκδίκηση που να 'ναι υπέρμετρη, ούτε επιθυμεί να επιφέρει τιμωρία που να είναι μεγαλύτερη από εκείνη που θα ικανοποιούσε ένα οποιοδήποτε άλλο κι αμέτοχο πρόσωπο.

Και ως εκ τούτου, το να αισθανόμαστε περισσότερο συμπάθεια για τους άλλους και λιγότερη για τους εαυτούς μας, το να περιορίζουμε τον εγωισμό μας, το να ενδίδουμε στα φιλόστοργα συναισθήματά μας, αυτό συνιστά την τελειότητα της ανθρώπινης φύσης και αυτό μόνο μπορεί να παράγει ανάμεσα στους ανθρώπους εκείνη την αρμονία μεταξύ συναισθημάτων και παθών,

αρμονία στην οποία έγκειται όλη τους η ευγένεια και το προσήκον. Όπως το να αγαπάμε τον άλλον ως εαυτόν είναι ο μεγάλος ηθικός νόμος του Χριστιανισμού, το ίδιο είναι και η ηθική προσαγή της φύσης, ν' αγαπάμε τους εαυτούς μας τόσο όσο αγαπάμε τους άλλους ή, κι αυτό είναι το ίδιο, όσο οι άλλοι είναι ικανοί να αγαπάνε εμάς.

Όπως η διακριτικότητα και η ευθυκρισία, θεωρούμενες σαν ιδιότητες που τους αξίζει ο έπαινος και ο θαυμασμός, υποτίθεται ότι συνεπάγονται μια λεπτότητα αισθημάτων και μια οξυμένη και όχι κοινή κατανόηση, έτσι και οι αρετές της ευαισθησίας και της αυτοκυριαρχίας δεν θεωρείται ότι απαντούν στο συνήθη βαθμό με τον οποίο εκδηλώνονται αυτές ο ιδιότητες. Η προσφιλής αρετή της ανθρωπιάς απαιτεί σίγουρα μιαν ευαισθησία πολύ μεγαλύτερη από αυτή που έχουν τα απλά και απαίδευτα μέλη του ανθρώπινου γένους. Η υψηλή και εξυμνούμενη αρετή της μεγαλοθυμίας αναμφίβολα απαιτεί ένα μεγαλύτερο βαθμό αυτοκυριαρχίας από αυτόν που συνήθως οι πιο αδύνατοι των θνητών μπορούν να επιδείξουν. Όπως στον κοινό βαθμό των νοητικών ικανοτήτων δεν υπάρχουν δεξιότητες, έτσι και στογ κοινό βαθμό της ηθικής δεν υπάρχουν αρετές. Η αρετή είναι το εξέχον, κάτι το μεγάλο και όμορφο, έξω από τα καθιερωμένα, το οποίο εξυψούται πάνω από ό,τι είναι χυδαίο και κοινό. Οι προσφιλείς αρετές συνίστανται σε αυτό το βαθμό ευαισθησίας που μας εκπλήσσει με την εξουσία και απρόσμενή της λεπτότητα και τρυφερότητα, ο δε σεβασμός και το δέος, σε αυτό το βαθμό της αυτοκυριαρχίας, που εκπλήσσει με τη θαυμαστή του υπεροχή πάνω στα πιο αχαλίνωτα πάθη της ανθρώπινης φύσης.

Υπάρχει ως προς αυτό μια ουσιώδης διαφορά μεταξύ αρετής και απλού προσήκοντος, μεταξύ αυτών των ιδιοτήτων και πράξεων που αξίζουν το θαυμασμό και την εκτίμηση και αυτών που απλώς αξίζουν την έγκρισή μας. Σε πολλές περιπτώσεις το να ενεργεί κάποιος με την πιο τέλεια αίσθηση του προσήκοντος, δεν απαιτεί τίποτα παραπάνω από τον κοινό και συνηθισμένο βαθμό ευαισθησίας ή αυτοκυριαρχίας, αυτόν που και το πιο ανάξιο μέλος του ανθρώπινου γένους κατέχει, και μερικές φορές ούτε ακόμα κι αυτός ο συνηθής βαθμός είναι αναγκαίος. Έτσι, για να δώσουμε και ένα πολύ ευτελές παράδειγμα, το να τρώμε όταν είμαστε πεινασμένοι, είναι κάτι απόλυτα ορθό και προσήκον υπό κανονικές συνθήκες και είναι αδύνατο να μην το εγκρίνει ο καθένας. Αλλά τίποτα δεν θα ήτανε πιο παράλογο από το

να ισχυριστούμε ότι κάτι τέτοιο είναι ενάρετο.

Αντιθέτως, μπορεί να υπάρχει συχνά ένας σεβαστός βαθμός αρετής σε εκείνες τις πράξεις που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ότι εμπιπτουν στο απόλυτα προσήκον, επειδή μπορεί να προσεγγίζουν σ' αυτή την τελειότητα σε περιπτώσεις όπου ήταν φοδερά δύσκολο να την επιτύχουν, κι αυτές είναι πολύ συχνά οι περιπτώσεις που απαιτούν την άσκηση πολύ μεγάλης αυτοκυριαρχίας. Υπάρχουν περιπτώσεις που τόσο ισχυρά επιδρούν στην ανθρώπινη φύση, ώστε και ο μεγαλύτερος βαθμός αυτοκυριαρχίας που μπορεί να κατέχει ένα πλάσμα τόσο ατελές όσο ο άνθρωπος, δεν είναι δυνατό να καταπνίξει τελείως τη φωνή της ανθρώπινης αδυναμίας ή να ελαττώσει τη βία των παθών ως το ύψος εκείνο της μετριότητας που θα επιτρέψει στον αμερόληπτο θεατή να τα συναισθανθεί. Έτσι σ' αυτές τις περιπτώσεις, αν και η συμπεριφορά του πάσχοντος μπορεί να μην είναι η απολύτως προσήκουσα, μπορεί παρ' όλα αυτά να αξίζει κάποια επιδοκιμασία και ακόμη, σε μερικές περιπτώσεις, να μπορεί να ονομασθεί και ενάρετη. Γιατί μπορεί παρ' όλα αυτά να καταδεικνύει μια προσπάθεια γενναιοψυχίας και μεγαλοθυμίας, τόσης όσης το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων είναι ανίκανο να επιδείξει, ώστε κι αν ακόμη δεν επιτυγχάνει την απόλυτη τελειότητα, μπορεί να την προσεγγίζει περισσότερο απ' όσο αναμένεται κάτω από τέτοιες δύσκολες συνθήκες.

Και σε περιπτώσεις όπως αυτές, όταν καθορίζουμε το βαθμό επιδοκιμασίας ή ψόγου που τους πρέπει, πολύ συχνά κάνουμε χρήση δύο διαφορετικών κριτηρίων. Το πρώτο είναι αυτό της απόλυτης τελειότητας και του προσήκοντος, το οποίο καμιά ανθρώπινη συμπεριφορά ποτέ δεν μπόρεσε κι ούτε θα μπορέσει ποτέ να ικανοποιήσει και εν συγκρίσει με το οποίο οι πράξεις όλων των ανθρώπων πάντα θα φαίνονται άξιες μομφής και ατελείς. Το δεύτερο είναι η ιδέα του βαθμού εγγύτητας ή απόστασης από αυτή την πλήρη τελειότητα, τον οποίο οι πράξεις των περισσότερων ανθρώπων κατακτούν. Οτιδήποτε ξεπερνάει αυτό το βαθμό, όσο μακριά και αν είναι από την απόλυτη τελειότητα, είναι άξιο επιδοκιμασίας κι οτιδήποτε υπολείπεται αυτού του βαθμού είναι άξιο ψόγου.

Κι είναι κατά τον ίδιο τρόπο που κρίνουμε τα προϊόντα όλων των εχνών που απευθύνονται στη φαντασία. Όταν ένας κριτικός εξετάζει το έργο ενός μεγάλου ποιητή ή ζωγράφου μπορεί ορισμένες φορές να το εξετάζει σύμφωνα με μια ιδέα τελειότητας

που έχει στο μυαλό του και την οποία ούτε αυτά τα συγκεκριμένα, ούτε οποιοδήποτε άλλο ανθρώπινο έργο να μπορεί ποτέ να φτάσει, κι όσο το κρίνει σύμφωνα μ' αυτό το κριτήριο δεν μπορεί παρά να του βρῖσκει ατέλειες και ελαττώματα. Αλλά όταν αρχίσει να το αξιολογεί ως προς τη θέση που μπορεί να έχει ανάμεσα σε παρόμοια έργα, τότε αναγκαστικά το κρίνει διαφορετικά, σύμφωνα με το συνηθισμένο βαθμό τελειότητας που επιτυγχάνεται σε αυτή την τέχνη, κι όταν το κρίνει με βάση αυτό το νέο μέτρο, πολύ συχνά αποδεικνύεται ότι μπορεί να αξίζει το μεγαλύτερο έπαινο, γιατί μπορεί να πλησιάζει πολύ περισσότερο την τελειότητα απ' όσο τα περισσότερα έργα που μπορούν να συγκριθούν με αυτή.

[Μέρος Α', Τμήμα Ι, Κεφάλαιο Πέμπτο: Περί των προσφιλών και σεβαστών αρετών].

B

1. Ταύτιση με τα μέσα. Αποκλίσεις από τη συμπάθεια με τους σκοπούς. Μηχανισμοί ταύτισης με πλούσιους και ισχυρούς

[...] Τον άνθρωπο που έχει κύρος και διακρίνεται τον παρατηρεί όλος ο κόσμος. Όλοι είναι πρόθυμοι να προσβλέπουν σ' αυτόν και να προσλαμβάνουν, το λιγότερο, με συμπάθεια εκείνη τη χαρά και έκσταση που διαπνέουν τη ζωή του. Οι πράξεις του είναι αντικείμενο δημόσιας προσοχής. Σπάνια μια λέξη ή μια χειρονομία προερχόμενη απ' αυτόν θα περάσει απαρατήρητη. Σε μια μεγάλη συνάθροιση πάνω σε αυτόν πέφτουν όλα τα βλέμματα και τα συναισθήματα όλων γύρω του μοιάζουν σαν να περιμένουν με ανυπομονησία τα δικά του, έτσι ώστε να αποκτήσουν την κίνηση και την κατεύθυνση που αυτά θα τους δώσουν, και αν η συμπεριφορά του δεν είναι τελείως παράλογη, έχει κάθε στιγμή την ευκαιρία να κάνει τους ανθρώπους να ενδιαφέρονται για αυτόν και να γίνεται το αντικείμενο της παρατήρησης και της συμπάθειας όλων γύρω του. Κι είναι αυτό το οποίο, παρ' όλη την επιφυλακτικότητα που επιβάλλει, παρ' όλη την απώλεια ελευθερίας την οποία η προσήλωση σε αυτό συνεπάγεται, προσδίδει μεγαλοσύνη σε αυτό το αντικείμενο του φθόνου και που κατά τη γνώμη των ανθρώπων αντισταθμίζει όλο αυτό τον κόπο, όλη αυτή την ανησυχία κι όλες τις ταπεινώσεις που πρέπει κανείς να περάσει προσπαθώντας να το φτάσει, και που ακόμα έχει σαν επίπτωση, η κατάκτησή του, την απώλεια για πάντα όλου αυτού του εφησυχασμού, της ευκολίας και της γεμάτης αμερηνησία ασφάλειας.

Όταν αναλογιζόμαστε την κατάσταση των σπουδαιών με τα απατηλά χρώματα που η φαντασία μας συνήθως τη ζωγραφίζει, μας φαίνεται σαν να μοιάζει με την αφηρημένη ιδέα μιας κατάστασης τελειότητας και ευδαιμονίας. Πρόκειται ακριβώς για την κατάσταση εκείνη την οποία σε όλες μας τις ονειροφαντασιώσεις και ονειροπολήσεις έχουμε σκιαγραφήσει σαν το τελικό στόχο όλων μας των επιθυμιών. Κι έτσι αισθανόμαστε μιαν ιδιόμορφη συμπάθεια για την ικανοποίηση που νιώθουν όσοι ζουν μέσα σε

αυτή την κατάσταση. Ευνοούμε όλες τις διαθέσεις τους και ικανοποιούμε όλες τις επιθυμίες τους. Τι κρίμα θα 'ναι, σκεφτόμαστε, να υπάρξει κάτι που θα χαλάσει ή θα διαφθείρει μια τόσο ευάρεστη κατάσταση. Τους επιθυμούμε ακόμη αθάνατους μιας και μας φαίνεται πολύ σκληρό να 'ναι ο θάνατος που θα δώσει τέλος σε μια τόσο τέλεια ευχαρίστηση. Είναι απάνθρωπο, σκεφτόμαστε, η φύση να τους υποχρεώνει να φεύγουν από αυτές τις εξέχουσες θέσεις που κατέχουν και να τους οδηγεί σε εκείνο το ταπεινό αλλά φιλόξενο καταφύγιο που αυτή έχει δώσει σε όλα της τα παιδιά. Ζήτω ο Μεγάλος Βασιλιάς! Αυτή είναι η φιλοφρόνηση που κατά τον τρόπο της ανατολικής λατρείας είμαστε πρόθυμοι να τους κάνουμε αν η εμπειρία μας δεν μας δίδασκε για τον παραλογισμό αυτής της φιλοφρόνησης. Κάθε συμφορά που τους συμβαίνει και κάθε δόλη που τους γίνεται προκαλεί στην καρδιά του θεατή συμπόνια και πίκρα δέκα φορές πιο μεγάλη απ' όση θα αισθανόταν αν τα ίδια πράγματα συνέβαιναν σε άλλους ανθρώπους. Κι είναι μόνο των ηγεμόνων οι κακοτυχίες που κρίνονται κατάλληλες να γίνουν αντικείμενα τραγωδιών και μοιάζουν ως προς αυτό με τις ατυχίες των εραστών. Αυτές οι δύο καταστάσεις είναι που κυρίως μας ενδιαφέρουν στο θέατρο, μιας και αντίθετα απ' όσα η λογική και η εμπειρία μας λένε περί του αντίθετου, οι προκαταλήψεις της φαντασίας μας προσδίδουν σε αυτές τις δύο καταστάσεις μια ευτυχία ανώτερη όλων. Το να χαλάσουμε ή να δάλουμε ένα τέλος σε μια τέτοια τέλεια ευχαρίστηση μας φαίνεται σαν το πιο αποτρόπαιο των εγκλημάτων. Ο προδότης που συνωμοτεί κατά του ηγεμόνα του θεωρείται ο πιο τερατώδης απ' όλους τους εγκληματίες. Όλο το αθώο αίμα μαζί που χύθηκε στους εμφύλιους πολέμους προκάλεσε λιγότερη αγανάκτηση απ' όση προκάλεσε ο θάνατος του Καρόλου Α'. Κάποιος που δεν είναι γνώστης της ανθρώπινης φύσης κι έβλεπε την αδιαφορία με την οποία οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν την δυστυχία των κατωτέρων τους και τη συμπόνια και τη θλίψη που αισθάνονται για τις κακοτυχίες και τα δάσανα των ανωτέρων τους, θα μπορούσε ίσως να φανταστεί ότι ο πόνος είναι πιο εναγώνιος και οι επιθανάτιοι σπασμοί πιο φοβεροί σε εκείνους που βρίσκονται σε ψηλότερες κοινωνικές βαθμίδες παρά σ' εκείνους που είναι σε χαμηλότερες.

Και πάνω σε αυτή την προδιάθεση του ανθρώπινου γένους να συμπάσχει σ' όλα τα πάθη των πλούσιων και των ισχυρών

θεμελιώνεται και η διάκριση σε αξιώματα και η τάξη της κοινωνίας [...]

[Μέρος Α', Τμήμα III: Περί των επιδράσεων που ασκούν η ευημερία και η αντιξοότητα στην ανθρώπινη κρίση σε σχέση με το προσήκον της πράξης και οι λόγοι για τους οποίους η επιδοκιμασία του είναι ευκολότερη στην πρώτη περίπτωση. Κεφάλαιο Δεύτερο: Περί της προελεύσεως της φιλοδοξίας και περί της διακρίσεως των κοινωνικών βαθμίδων].

2. Κίνητρα εγωιστικού πράττειν. Ο ρόλος της φαντασίας. Ταύτιση με τα μέσα. Αυτοεξαπάτηση από τη φύση

[...] Αν όμως εξετάσουμε την αιτία που κάνει το θεατή να ξεχωρίζει με τέτοιο θαυμασμό την κατάσταση των πλούσιων και σπουδαίων, θα δούμε πως δεν είναι τόσο λόγω της μεγαλύτερης άνεσης ή ευχαρίστησης που υποτίθεται ότι αυτοί απολαμβάνουν, όσο λόγω των αναρίθμητων τεχνητών και κομψών επινοήσεων που διαθέτουν για να προάγουν αυτή την άνεση και ευχαρίστηση. Δεν φαντάζεται καν πως είναι πιο ευτυχισμένοι από τους άλλους ανθρώπους, αλλά φαντάζεται ότι κατέχουν περισσότερα μέσα ευτυχίας. Και είναι η επιδέξια και ευφυής προσαρμογή αυτών των μέσων προς το σκοπό για τον οποίο προορίζονται, που αποτελεί την κύρια πηγή θαυμασμού του θεατή. Αλλά στην κόπωση της αρρώστιας και στην κατάπτωση των γηρατειών οι απολαύσεις από το μάταιο και κενό κύρος της μεγαλοσύνης εξαφανίζονται. Σε μια τέτοια κατάσταση όταν βρεθεί κάποιος δεν είναι πλέον σε θέση να συστήσει εκείνες τις κοπιώδεις αναζητήσεις που τον απασχολούσαν πριν. Στην καρδιά του μέσα καταριέται τη φιλοδοξία και μάταια πια μετανιώνει για την άνεση και τη νωθρότητα της νεότητας, για απολαύσεις που για πάντα πέταξαν και τις οποίες τόσο ανόητα θυσίασε για κάτι το οποίο, όταν το κατέκτησε, δεν του πρόσφερε πραγματική ευχαρίστηση. Κι είναι μέσα σ' αυτή την όψη της δυστυχίας που η σπουδαιότητα εμφανίζεται σε κάθε εξασθενημένο άνθρωπο, είτε από ανία είτε από αρρώστια, που παρατηρεί πλέον προσεκτικά την κατάστασή του και διαλογίζεται πάνω σε εκείνο που λείπει από την ευτυχία του. Η δύναμη και τα πλούτη εμφανίζο-

νται σαν αυτό που είναι, δηλαδή τεράστιες και κοπιώδεις στη λειτουργία τους μηχανές προορισμένες να παράγουν κάποιες ελάχιστες ευκολίες για το σώμα, που αποτελούνται από τα πιο κομψά και όμορφα ελατήρια που πρέπει να διατηρούνται με την πιο επίμοχθη προσοχή και τα οποία, παρ' όλη τη φροντίδα, είναι έτοιμα να γίνουν κομματάκια ανά πάσα στιγμή και να συνθλίβουν στα ερείπιά τους τον άτυχό τους ιδιοκτήτη. Είναι τεράστια οικοδομήματα που για να φτιαχτούν χρειάζονται τους κόπους μιας ολόκληρης ζωής, που κάθε στιγμή απειλούν να καταπνίξουν αυτόν που κατοικεί σ' αυτά και τα οποία, όσο στέκονται όρθια μπορεί να προστατεύσουν από μερικές δευτερεύουσες δυσκολίες, αλλά από καμιά από τις πιο άτεγκτες δυσκολίες του καιρού. Προστατεύουν από την καλοκαιρινή μπόρα αλλά όχι από τη χειμωνιάτικη καταιγίδα και τον αφήνουν όσο και πριν, μερικές φορές μάλιστα ακόμη πιο πολύ, εκτεθειμένο στην ανησυχία, στο φόβο, στη λύπη, στις αρρώστιες, στον κίνδυνο και στο θάνατο [...]

[Μέρος Δ': Περί της επιδράσεως του οφέλους στο συναίσθημα της επιδοκίμασias. Κεφάλαιο Πρώτο: Περί του ωραίου το οποίο η εμφάνιση του οφέλους προσδίδει σε όλα τα προϊόντα της τέχνης και περί της εκτεταμένης επιρροής αυτού του είδους του ωραίου].

3. *Θεωρία της εξαπάτησης. Αυτοεξαπάτηση από τη «φύση».*
Η αυτοεξαπάτηση λειτουργεί σε κατάσταση υγείας (όχι σε αρρώστια, κίνδυνο). Εξαπάτηση και αόρατο χέρι. Εξαπάτηση και «αγάπη του συστήματος» και πολιτική. Πολιτική και «δημόσιο πνεύμα»

[...] Αλλά αν και αυτή η χολερική φιλοσοφία, που σε καιρούς ασθένειας ή ψυχικής κατάπτωσης είναι οικεία σε κάθε άνθρωπο, υποτιμάει κατ' αυτό τον τρόπο αυτά τα εξέχοντα αντικείμενα της ανθρώπινης επιθυμίας, όταν βρισκόμαστε σε καλύτερη υγεία και σε καλύτερη διάθεση πάντοτε τα θεωρούμε μέσα από ένα πρίσμα σαφώς πιο ευνοϊκό. Η φαντασία μας, που σε καιρούς λύπης και πόνου φαίνεται να περιορίζεται και να εγκλωβίζεται

στους ίδιους τους εαυτούς μας, σε καιρούς πιο εύκολους και πιο ευμενείς εξαπλώνεται σε οτιδήποτε μας περιβάλλει. Τότε γοητευόμαστε με την ομορφιά της άνεσης που βασιλεύει στα παλάτια και στα νοικοκυριά των ισχυρών και θαυμάζουμε πώς το κάθε τι είναι προσαρμοσμένο έτσι ώστε να προάγει την ευκολία τους, να προλαμβάνει τις ανάγκες τους, να ικανοποιεί τις επιθυμίες τους και να διασκεδάζει και να ικανοποιεί και τις πιο εκλεπτυσμένες επιθυμίες τους. Αν αναλογιστούμε την πραγματική ικανοποίηση, που όλα αυτά τα πράγματα έχουν τη δυνατότητα να δίνουν, από μόνη της και ξεχωριστά από την ομορφιά όλων εκείνων των πραγμάτων που έτσι έχουν διευθετηθεί ώστε να την προάγουν, τότε πάντοτε θα μας φαίνεται στον υψηλότερο βαθμό ως άξια περιφρόνησης και μηδαμινή. Αλλά πολύ σπάνια τη βλέπουμε κάτω από αυτό το αφηρημένο και φιλοσοφικό φως. Μέσα στη φαντασία μας, όπως είναι φυσικό, τη συγχέουμε με την τάξη, με την κανονική και αρμονική κίνηση του συστήματος, του μηχανισμού ή της οικονομίας δια μέσου των οποίων παράγεται. Οι απολαύσεις του πλούτου και των μεγαλείων, κοιταγμένες κατ' αυτό το σύνθετο τρόπο, φαντάζονται σαν κάτι το μεγάλο και όμορφο και ευγενικό που η απόκτησή τους αξίζει όλο τον κόπο και τις αγωνίες που τόσο τείνουμε να τους προσδίδουμε.

Και είναι καλό που η φύση μάς εξαπατά με τον τρόπο αυτό. Είναι αυτή η εξαπάτηση που μας διεγείρει και κρατά σε συνεχή κίνηση το ανθρώπινο γένος και τις δραστηριότητές του. Είναι αυτή που αρχικά ώθησε τους ανθρώπους να καλλιεργήσουν τη γη, να χτίσουν σπίτια, να ιδρύσουν πόλεις και πολιτείες, να εφεύρουν και να βελτιώσουν όλες τις επιστήμες και τις τέχνες που εξευγενίζουν και διανθίζουν την ανθρώπινη ζωή και που έχουν αλλάξει εντελώς ολόκληρη την όψη της υδρογείου, που έχουν μετατρέψει τα άγρια δάση της φύσης σε κοιλάδες καλλιεργήσιμες και εύφορες, που έκαναν τον αχανή και άκαρπο ωκεανό μια καινούργια πηγή διατροφής και το μεγάλο δρόμο επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών εθνών της Γης. Η γη με τους κόπους αυτούς των ανθρώπων υποχρεώθηκε να υπερδιπλασιάσει τη φυσική της γονιμότητα και να συντηρήσει ένα μεγαλύτερο πλήθος κατοίκων. Είναι εντελώς ανώφελο που ο υπερήφανος και χωρίς αισθήματα γαιοκτήμονας κοιτάζει τα απέραντα χωράφια του και, χωρίς να σκέφτεται τις ανάγκες των αδελφών του, μέσα στη φαντασία του καταναλίσκει μόνος του ολόκληρη τη

σοδεία που φυτρώνει πάνω τους. Η γνωστή λαϊκή παροιμία ότι το μάτι είναι πιο μεγάλο από την κοιλιά, ποτέ δεν επιβεβαιώθηκε περισσότερο απ' όσο στη δική του την περίπτωση. Η χωρητικότητα του στομαχιού του είναι εντελώς δυσανάλογη προς την έκταση των επιθυμιών του και δεν χωράει περισσότερο απ' όσα χωράνε στο στομάχι του πιο ταπεινού χωρικού. Τα υπόλοιπα είναι υποχρεωμένος να τα μοιράσει ανάμεσα σε αυτούς που παράγουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυτό το λίγο που καταναλώνει, ανάμεσα σε αυτούς που εφοδιάζουν το παλάτι στο οποίο το λίγο αυτό καταναλώνεται, ανάμεσα σε αυτούς που του παρέχουν και του κρατούν σε τάξη όλα εκείνα τα μικροπράγματα που η οικονομία των ισχυρών έχει στη δούλεψή της, σε όλους αυτούς που κατ' αυτό τον τρόπο αποκομίζουν από την πολυτέλεια και τις ιδιοτροπίες του εκείνο το μερίδιο των αναγκαίων για να επιδιώσουν και που μάταια θα το περίμεναν αν αφήνονταν στην ανθρωπιά του και στην [αίσθησή του] περί δικαιοσύνης. Το προϊόν της γης τρέφει πάντοτε, σχεδόν αυτόν ακριδώς τον αριθμό κατοίκων που μπορεί να θρέψει. Οι πλούσιοι διαλέγουν από το σωρό μόνο ό,τι είναι πιο πολύτιμο και ευχάριστο. Καταναλώνουν ελάχιστα περισσότερο από τους φτωχούς και παρά τη φυσική τους φιλαυτία και απληστία, αν και μόνο τη βολή τους έχουν σαν σκοπό, αν και ο τελικός σκοπός για τον οποίο βάζουνε χιλιάδες να δουλέψουν είναι η ικανοποίηση των ματαιόδοξων κι ακόρεστων επιθυμιών τους, μοιράζονται με τους φτωχούς τους καρπούς όλων των βελτιώσεών τους. Καθοδηγούνται από ένα αόρατο χέρι έτσι ώστε να διανέμουν τα αναγκαία προς το ζην κατά τον ίδιο σχεδόν τρόπο που θα γινόταν αυτή η διανομή αν η γη ήταν διηρημένη σε ίσα τμήματα μεταξύ των κατοίκων της και κατ' αυτό τον τρόπο, χωρίς να το επιδιώκουν και χωρίς να το ξέρουν, προωθούν το συμφέρον της κοινωνίας και προσφέρουν τα μέσα για τον πολλαπλασιασμό των ειδών. Όταν η Πρόνοια μοίρασε τη γη ανάμεσα στους λιγοστούς γαιοκτήμονες, δεν ξέχασε ούτε εγκατέλειψε αυτούς που φαινόταν να έχουν μείνει έξω από τη μοιρασιά. Αυτοί οι τελευταίοι έχουν το μερίδιο τους σε ό,τι αυτή παράγει. Σε ό,τι συνιστά την αληθινή ευδαιμονία της ανθρώπινης ζωής κατά κανένα τρόπο δεν είναι κατώτεροι από αυτούς που θα φαινόταν τόσο ανώτεροί τους. Όσον αφορά την ανάπαυση του σώματος και την ηρεμία του πνεύματος, όλες οι διαφορετικές τάξεις βρίσκονται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο και ο ζητιάνος που λιάζεται

στην άκρη του δημόσιου δρόμου κατέχει εκείνη την ασφάλεια για την οποία μάχονται οι βασιλιάδες.

Η ίδια αρχή, η ίδια αγάπη του συστήματος, η ίδια μέριμνα για την ομορφιά της τάξης, της τέχνης και της επινόησης χρησιμεύει πολλές φορές στην προώθηση αυτών των θεσμών, οι οποίοι τείνουν να προάγουν τη δημόσια ευημερία. Όταν ένας πατριώτης πράττει έτσι ώστε να βελτιώνει τη δημόσια διοίκηση, η συμπεριφορά του αυτή δεν αναφύεται πάντα από την καθαρή συμπάθεια προς την ευδαιμονία εκείνων που θα επωφεληθούν από αυτήν. Και δεν είναι συνήθως από αίσθημα αλληλεγγύης προς τους αμαξάδες και τους μεταφορείς που ένας άνθρωπος, ο οποίος κατέχεται από το δημόσιο πνεύμα, ενθαρρύνει τη συντήρηση και επισκευή των δημόσιων δρόμων. Όταν το Νομοθετικό Σώμα καθιερώνει επιδοτήσεις και άλλα κίνητρα για την προαγωγή της υφαντουργίας, σπάνια το κάνει από καθαρή συμπάθεια για τον χρήστη των φτηνών ή των πολυτελών ρούχων κι ακόμη λιγότερο από συμπάθεια προς το βιομήχανο ή τον έμπορο. Η τελειοποίηση της διοίκησης, η επέκταση του εμπορίου και της βιομηχανίας, είναι όλοι τους στόχοι μεγάλοι κι ευγενείς. Μας ευχαριστεί ο στοχασμός πάνω σε αυτούς και ενδιαφερόμαστε για οτιδήποτε μπορεί να προάγει την επίτευξή τους. Είναι τμήματα που συναποτελούν το έξοχο σύστημα διακυβέρνησης και οι τροχοί της πολιτικής μηχανής μοιάζουν σαν να κινούνται πιο εύκολα και πιο αρμονικά με τη χρησιμοποίησή τους. Μας ευχαριστεί η θέαση της τελειότητας ενός τόσο όμορφου και μεγαλειώσους συστήματος και είμαστε ανήσυχoi έως ότου απομακρυνούμε κάθε εμπόδιο που έστω και ελάχιστα μπορεί να παρακωλύσει ή να παρενοχλήσει την κανονικότητα όλων των κινήσεών του. Όλα τα συστήματα διακυβέρνησης ωστόσο αξιολογούνται ανάλογα με την τάση να προάγουν την ευδαιμονία των υπηκόων τους. Αυτός είναι και ο μοναδικός σκοπός και η αποκλειστική τους χρήση. Μερικές φορές εν τούτοις, ξεκινώντας από ορισμένο πνεύμα συστήματος, από ορισμένη αγάπη της τέχνης και της επινόησης του, φαίνεται να δίνουμε περισσότερη αξία στα μέσα παρά στο σκοπό και να είμαστε πρόθυμοι να προάγουμε την ευδαιμονία των συνανθρώπων μας περισσότερο με σκοπό να βελτιώσουμε και να τελειοποιήσουμε ένα ορισμένο όμορφο και εν τάξει σύστημα, παρά επειδή νοιαζόμαστε ή αισθανόμαστε άμεσα τι υποφέρουν ή απολαμβάνουν αυτοί. Υπήρξαν άνθρωποι με το πιο υψηλό δημόσιο πνεύμα, που κατά τα άλλα αποδείχτη-

καν όχι και τόσο ευαίσθητοι στα αισθήματα ανθρωπισμού. Και αντιθέτως, υπήρξαν άνθρωποι με τα υψηλότερα ανθρωπιστικά αισθήματα που φαίνεται ότι δεν είχαν καθόλου δημόσιο πνεύμα. Ο κάθε άνθρωπος μπορεί να βρει μέσα στον κύκλο των γνωριμιών του παραδείγματα και των δύο ειδών. Ποιος είχε ποτέ λιγότερο ανθρωπισμό ή περισσότερο δημόσιο πνεύμα από τον ονομαστό νομοθέτη της Μόσχας¹. Από την άλλη μεριά, ο κοινωνικός και προικισμένος Ιάκωβος Α΄ της Μεγάλης Βρετανίας φαίνεται σαν να του έλειπε παντελώς το πάθος είτε για τη δόξα είτε για το συμφέρον της χώρας του. Για να ξυπνήσεις την εργατικότητα κάποιου εντελώς αδιάφορου προς κάθε φιλοδοξία, πολύ συχνά θα είναι ανώφελο να του περιγράψεις την ευδαιμονία των πλουσίων και των μεγάλων, να του πεις ότι γενικά αυτοί είναι προφυλαγμένοι από τον ήλιο και τη βροχή, ότι σπάνια πεινούν, ότι σπάνια κρυώνουν, ότι σπάνια εκτίθενται σε τέτοιου είδους ανάγκες ή δυσχέρειες. Και η πιο εύλωτη περιγραφή αυτού του είδους πολύ λίγο θα τον επηρεάσει. Αν θες να έχεις ελπίδα ότι θα πετύχεις, πρέπει να του περιγράψεις τις ανέσεις και τη διαρρύθμιση των διαφόρων διαμερισμάτων στα παλάτια τους, πρέπει να του εξηγήσεις τη χρησιμότητα όλου του εξοπλισμού τους και να του περιγράψεις ακόμη τον αριθμό, την ιεραρχία και τα διαφορετικά αξιώματα όλων όσων τους υπηρετούν. Αν υπάρχει κάτι που μπορεί να τον εντυπωσιάσει, είναι αυτό.

Εν τούτοις όλα αυτά τα πράγματα απλώς και μόνο μπορούν και τους προφυλάσσουν από τον ήλιο και τη βροχή, τους σώζουν από την πείνα και το κρύο, από τις ανάγκες και τις δυσχέρειες. Κατά τον ίδιο τρόπο αν θες να εμφυτεύσεις το αίσθημα της δημόσιας αρετής σε κάποιον τελειώς αδιάφορο για τα συμφέροντα της χώρας του, είναι συχνά ανώφελο να του εκθέσεις τα ανώτερα πλεονεκτήματα που απολαμβάνουν οι υπήκοοι μιας καλά διακυβερνώμενης πολιτείας, ότι αυτοί έχουν καλύτερα σπίτια, ότι ντύνονται καλύτερα και ότι τρέφονται καλύτερα. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν του κάνουν συνήθως μεγάλη εντύπωση.

[Μέρος Δ΄, Κεφάλαιο Πρώτο].

1. *Θεμελίωση της δικαιοσύνης. Διαφορά της δικαιοσύνης από τις άλλες αρετές. Αίσθημα ανταπόδοσης*

Οι αγαθοεργείς πράξεις που προέρχονται από προσήκοντα κίνητρα φαίνεται ν' αξίζουν από μόνες τους την ανταμοιβή, επειδή αυτές οι ίδιες είναι τα αποδεκτά αντικείμενα της ευγνωμοσύνης ή διεγείρουν στον παρατηρητή που συμπάσχει αισθήματα ευγνωμοσύνης.

Οι επιδολαβείς πράξεις που προέρχονται από μη προσήκοντα κίνητρα φαίνεται να αξίζουν από μόνες τους την τιμωρία, αφού αυτές οι ίδιες είναι τα αναγνωρισμένα αντικείμενα της οργής ή προκαλούν στον παρατηρητή που συμπάσχει αισθήματα οργής.

Η αγαθοεργία είναι πάντα εκούσια και δεν μπορεί ποτέ να αποσπασθεί με τη βία, ενώ η έλλειψή της δεν εκθέτει σε κανένα κίνδυνο τιμωρίας, επειδή η απλή έλλειψη αγαθοεργίας δεν προκαλεί πραγματικό θετικό κακό. Μπορεί να παρεμποδίζει το αγαθό που θα μπορούσε εύλογα να αναμενόταν και με την έννοια αυτή μπορεί δικαίως να προκαλεί αισθήματα αποστροφής και αποδοκιμασίας· δεν μπορεί ωστόσο να προκαλέσει καμιά δυσαρέσκεια με την οποία να συμφωνήσουν οι άνθρωποι. Ο άνθρωπος που δεν ανταποδίδει τα ίσα στον ευεργέτη του, όταν έχει τη δύναμη να το πράξει και όταν ο ευεργέτης του χρειάζεται τη βοήθειά του είναι αναμφίβολα ένοχος της χειρότερης αγνωμοσύνης. Η καρδιά κάθε αμερόληπτου θεατή απορρίπτει κάθε συμπάθεια προς τα εγωιστικά του κίνητρα και έτσι αυτός γίνεται το κύριο αντικείμενο της εντονότερης αποδοκιμασίας. Παρ' όλα αυτά όμως δεν έχει προκαλέσει πραγματική βλάβη σε κανέναν. Δεν έχει όμως κάνει και εκείνο το καλό που σύμφωνα με την έννοια του προσήκοντος θα όφειλε να έχει κάνει. Προκαλεί όμως αισθήματα μίσους, ένα πάθος που συνήθως διεγείρεται από αισθήματα και συμπεριφορά μη προσήκοντα και όχι δυσαρέσκειας, που είναι πάθος προκαλούμενο συνήθως από πράξεις που τείνουν να κάνουν σε ορισμένα πρόσωπα πραγματικό κακό. Η έλλειψη λοιπόν ευγνωμοσύνης από μέρους του δεν μπορεί να τιμωρηθεί. Το να τον υποχρεώσεις με τη βία να κάνει εκείνο

που κατά την έννοια της ευγνωμοσύνης θα έπρεπε να είχε κάνει και που ο κάθε αμερόληπτος θεατής θα ενέκρινε αν έκανε, θα ήταν, αν βέβαια ήταν δυνατό να τον υποχρεώσεις, ακόμη περισσότερο μη προσήκον από το ότι παραμέλησε να το κάνει. Ο ευεργέτης του θα ατιμαζόταν αν τον υποχρέωνε με τη βία να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του και θα ήταν θρασύτητα εκ μέρους οποιουδήποτε τρίτου, που δεν θα ήταν ανώτερος των άλλων δύο, να ανακατευτεί. Απ' όλα όμως τα καθήκοντα του ευεργετούμενου, εκείνα τα οποία η ευγνωμοσύνη συνιστά σε μας προσεγγίζουν κοντύτερα σε αυτό που αποκαλείται τέλεια κι πλήρης ηθική υποχρέωση. Εκείνο που η φιλία, η γενναιοδωρία και η φιλανθρωπία μάς ωθούν να κάνουμε και τυγχάνουν γενικής αποδοχής, είναι ακόμα πιο ελεύθερο και ακόμα λιγότερο δυνατό να αποσπαστεί με τη βία απ' όσο τα καθήκοντα της ευγνωμοσύνης. Μιλάμε για το χρέος της ευγνωμοσύνης και όχι για το χρέος της φιλανθρωπίας ή της γενναιοδωρίας, ούτε ακόμη για το χρέος της φιλίας, εφόσον η φιλία είναι αμιγής εκτίμηση και δεν έχει αποκτήσει μεγαλύτερη αξία ούτε περιπλεχθεί με την ευγνωμοσύνη για άλλες υπηρεσίες.

Η δυσαρέσκεια φαίνεται να μας έχει δοθεί από τη φύση μόνον ως άμυνα. Αποτελεί την εγγύηση της δικαιοσύνης και τη διασφάλιση της αθωότητας. Μας ωθεί στο να αποκρούουμε κάθε απόπειρα βλάβης σε βάρος μας και στο να ανταποδίδουμε εκείνη τη βλάβη που έχει ήδη γίνει σε βάρος μας, ώστε αυτός που έβλαψε να μετανοεί για την αδικία που προκάλεσε και οι άλλοι, με το φόβο της ίδιας τιμωρίας, να τρομοκρατούνται πριν βρεθούν ένοχοι για την ίδια παράβαση. Πρέπει λοιπόν να τη διαφυλάσσουμε γι' αυτούς τους σκοπούς, αλλιώς ο θεατής δεν μπορεί ποτέ να συμμετέχει σε αυτό το συναίσθημα όταν αυτή εκδηλώνεται για άλλους σκοπούς. Ωστόσο η απλή έλλειψη των αγαθοεργών αρετών, παρότι μπορεί από τη μια να μας απογοητεύσει ως προς το αγαθό που θα μπορούσε εύλογα να αναμένεται, από την άλλη δεν προκαλεί ούτε επιχειρεί να προκαλέσει κάποια βλάβη εξαιτίας της οποίας θ' αναγκαστούμε να υπερασπίσουμε τους εαυτούς μας.

Υπάρχει ωστόσο μια άλλη αρετή, η τήρηση της οποίας δεν επαφίεται στην ελευθερία της βούλησης μας και η οποία μπορεί να επιβληθεί με εξαναγκασμό και που η παραβίασή της οδηγεί στη δυσαρέσκεια και ακολούθως στην τιμωρία. Πρόκειται για την αρετή της δικαιοσύνης· η παραβίαση της δικαιοσύνης συνι-

στά βλάβη και προκαλεί σε ορισμένα πρόσωπα πραγματικό και θεικό κακό προερχόμενο από κίνητρα που δεν είναι κατά φύση αποδεκτά. Αποτελεί συνεπώς το προσήκον αντικείμενο της δυσαρέσκειας και της τιμωρίας, που είναι το φυσικό επακόλουθο της πρώτης. Εφόσον οι άνθρωποι συμφωνούν και αποδέχονται τη βία που χρησιμοποιείται για την ανταπόδοση της βλάβης που προκαλεί η αδικία, ακόμη πιο πολύ συμφωνούν και αποδέχονται τη βία εκείνη που χρησιμοποιείται για να προλάβει και ν' αποτρέψει την αδικία και να συγκρατήσει τον αδικούντα από το να βλάψει τους γείτονές του. Το ίδιο το πρόσωπο το οποίο σκέφτεται την αδικία το γνωρίζει αυτό και αισθάνεται ότι η δύναμη αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί με τον πλέον προσήκοντα τρόπο τόσο από το πρόσωπο το οποίο πρόκειται να βλάψει όσο και από άλλους είτε για να αποτρέψουν την εκτέλεση του εγκλήματος του είτε για να το τιμωρήσουν αφού το έχει εκτελέσει. Και πάνω σε αυτό θεμελιώνεται η αξιοπρόσεκτη διάκριση της δικαιοσύνης από τις άλλες κοινωνικές αρετές, πάνω στην οποία έχει πολύ επιμεινεί τελευταία ένας συγγραφέας με μεγάλο και πραγματικό ταλέντο², ότι αισθανόμαστε πως έχουμε πολύ πιο έντονα την υποχρέωση να πράττουμε σύμφωνα με τη δικαιοσύνη παρά σύμφωνα με τη φιλία, τη φιλανθρωπία ή τη γενναιοδωρία, ότι η άσκηση αυτών των τελευταίων αρετών φαίνεται να επαφίεται, σε κάποιο βαθμό, στη δική μας προαίρεση, ενώ οπωσδήποτε αισθανόμαστε να είμαστε κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο δεσμευμένοι, εξαναγκασμένοι και υποχρεωμένοι να τηρούμε τη δικαιοσύνη. Αισθανόμαστε δηλαδή ότι αυτή η δύναμη μπορεί, με τον πιο προσήκοντα τρόπο και με την επιδοκιμασία όλων των ανθρώπων να χρησιμοποιηθεί για να μας υποχρεώσει να τηρήσουμε τους κανόνες της δικαιοσύνης, αλλά όχι και να μας κάνει ν' ακολουθήσουμε τις πρακτικές αρχές των άλλων αρετών.

Θα πρέπει όμως πάντοτε να ξεχωρίζουμε με προσοχή εκείνο που είναι απλώς αξιόμημπο ή το κυρίως αντικείμενο της αποδοκιμασίας, από τη δύναμη που μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε για την τιμωρία είτε για την πρόληψή του. Μεμπτό φαίνεται εκείνο που υπολείπεται του κανονικού βαθμού αγαθοεργίας που η εμπειρία μας διδάσκει ν' αναμένουμε από τον καθένα· αντίθετα, άξιο επιδοκιμασίας φαίνεται εκείνο που υπερβαίνει τον κανονικό βαθμό αγαθοεργίας. Ο ίδιος ο κανονικός βαθμός δεν φαίνεται ούτε αξιόμηπος ούτε άξιος επιδοκιμασίας. Ο πατέρας, ο γιος ή ο αδελφός που δεν συμπεριφέρεται στον αντίστοιχο συγ-

γενή του ούτε καλύτερα ούτε χειρότερα απ' όσο συνήθως συμπεριφέρεται το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων, δεν φαίνεται να αξίζει ούτε επιδοκιμασία ούτε μομφή. Αυτός που μας εκπλήσσει με την ασυνήθιστη και απροσδόκητη, και παρ' όλα αυτά πρόπουσα και αρμόζουσα ευγένεια, ή αντιθέτως με την ασυνήθιστη και απροσδόκητη καθώς και ανάρμοστη έλλειψη ευγένειας, φαίνεται να αξίζει την επιδοκιμασία μας στη μια περίπτωση και τη μομφή μας στην άλλη.

Ωστόσο, ακόμα και ο πιο κανονικός βαθμός ευγένειας ή αγαθοεργίας δεν μπορεί να επιβληθεί με εξαναγκασμό μεταξύ ίσων. Μεταξύ ίσων το κάθε άτομο από τη φύση του και πριν από τη σύσταση της πολιτείας, θεωρείται ότι έχει τόσο το δικαίωμα να υπερασπίσει τον εαυτό του από τις αδικίες όσο και να απαιτήσει την επιβολή ορισμένου βαθμού τιμωρίας σε εκείνους που τον αδίχησαν. Κάθε γενναϊόφρων θεατής όχι μόνο εγκρίνει τη διαγωγή του όταν πράττει κατ' αυτό τον τρόπο αλλά συμμετέχει στα συναισθήματά του σε τέτοιο βαθμό ώστε συχνά είναι πρόθυμος να τον βοηθήσει. Όταν κάποιος επιτίθεται ή κλέβει ή επιχειρεί να σκοτώσει κάποιον, όλοι οι γείτονες συνεγείρονται και προστρέχουν, έχοντας την αίσθηση ότι κάνουν κάτι δίκαιο, είτε για να εκδικηθούν για λογαριασμό του προσώπου που έχει υποστεί τη βλάβη είτε για να υπερασπιστούν εκείνον που βρίσκεται σε κίνδυνο να την υποστεί. Όταν όμως ένας πατέρας δεν επιδεικνύει τη συνηθισμένη πατρική στοργή προς το γιο του, όταν ένας γιος δεν επιδεικνύει τον αναμενόμενο προς τον πατέρα του σεβασμό, όταν τα αδέρφια δεν έχουν μεταξύ τους τη συνηθισμένη αδελφική αγάπη, όταν ένας άνθρωπος κλείνει έξω από την καρδιά του τη συμπόνια και αρνείται να απαλύνει, ενώ είναι σε θέση να το κάνει με τη μεγαλύτερη ευκολία, τη δυστυχία των συνανθρώπων του, σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, αν και όλοι μέμφονται τη συμπεριφορά αυτή, κανείς δεν διανοείται ότι εκείνοι που θα μπορούσαν ίσως να έχουν λόγο να προσδοκούν περισσότερη καλοσύνη, έχουν το δικαίωμα να την επιβάλουν κιόλας. Το μόνο που μπορεί να κάνει αυτός που υποφέρει από μια τέτοια συμπεριφορά είναι να παραπονεθεί και ο θεατής δεν μπορεί ν' αναμιχθεί με κανέναν άλλο τρόπο παρά μόνο με τις συμβουλές και την πειθώ. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις η χρήση βίας μεταξύ ίσων θεωρείται ο ύψιστος βαθμός έπαρσης και αλαζονείας.

Ένας ανώτερος μπορεί πράγματι μερικές φορές, με την επιδο-

κιμασία όλων, να υποχρεώσει αυτούς που είναι κάτω από τη δικαιοδοσία του να συμπεριφερθούν μεταξύ τους ως προς αυτό δάσει του προσήκοντος. Οι νόμοι όλων των πολιτισμένων εθνών επιβάλλουν στους γονείς να φροντίζουν τα παιδιά τους και στα παιδιά να φροντίζουν τους γονείς τους και έχουν επιβάλλει στους ανθρώπους πολλές άλλες υποχρεώσεις αγαθοεργίας. Στον πολιτικό κυρίαρχο δεν έχει δοθεί μόνο η δύναμη για να διατηρεί τη δημόσια τάξη περιορίζοντας την αδικία, αλλά επίσης και η δύναμη να προάγει την ευημερία της πολιτείας με την επιβολή της πειθαρχίας και με την αποθάρρυνση κάθε φαυλότητας και παραβίασης του προσήκοντος. Μπορεί λοιπόν να προδιαγράψει κανόνες που όχι μόνο απαγορεύουν τις αδικίες μεταξύ των πολιτών αλλά και να προστάζει σε ορισμένο βαθμό τη μεταξύ τους αλληλοεξυπηρέτηση. Όταν ο κυρίαρχος προστάζει κάτι που είναι κατά βάση αδιάφορο και το οποίο θα μπορούσε κανείς, σύμφωνα με τις προηγούμενες εντολές του, να το παραλείψει χωρίς αυτό να συνιστά κάτι το αξιόμημπο, τώρα η ανυπακοή σ' αυτό δεν γίνεται μόνο αξιόμηπη αλλά και κολάσιμη. Όταν λοιπόν αυτός προστάζει κάτι το οποίο, σύμφωνα με τις προηγούμενες του εντολές δεν θα μπορούσε κανείς να παραλείψει χωρίς να έχει διαπράξει κάτι το εξαιρετικά αξιόμημπο, το να θελήσει τώρα να το παρακούσει επισύρει σε μεγαλύτερο βαθμό τον κολασμό. Απ' όλα όμως τα καθήκοντα ενός νομοθέτη, αυτό είναι ίσως εκείνο το οποίο απαιτεί τη μεγαλύτερη δυνατή λεπτότητα και αυτοσυγκράτηση για να εκτελεστεί κατά το προσήκον και με ευθυκρισία. Η πλήρης παραμέλησή του εκθέτει την πολιτεία σε πολλές και σοβαρές διασαλεύσεις της τάξης και σε τρομακτικά εγκλήματα, ενώ η υπέρμετρη εφαρμογή του προκαλεί την καταστροφή της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης.

Αν και η έλλειψη απλώς της αγαθοεργίας φαίνεται να μην επισύρει μεταξύ ίσων την τιμωρία, η άσκηση αυτής της αρετής φαίνεται να αξίζει την υψηλότερη ανταμοιβή. Με το να συμβάλει στην προαγωγή του ύψιστου αυτού αγαθού, καθίσταται το φυσικό και αποδεκτό αντικείμενο της πιο έντονης ευγνωμοσύνης. Αντίθετα, αν και η παραβίαση της δικαιοσύνης προκαλεί την τιμωρία, η τήρηση των κανόνων αυτής της αρετής σπάνια φαίνεται να επιβραβεύεται. Στην άσκηση της δικαιοσύνης υπάρχει αναμφίβολα μια αίσθηση του προσήκοντος, γι' αυτό ακριβώς και απολαμβάνει όλα την οφειλόμενη στο προσήκον επιδοκιμα-

σία. Καθώς όμως δεν ευεργετεί με θετικό τρόπο, δικαιούται πολύ λίγη ευγνωμοσύνη. Η απλή δικαιοσύνη δεν είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, τίποτα άλλο παρά μια αρνητική αρετή, που μας εμποδίζει μόνο να βλάπτουμε το γείτονά μας. Ο άνθρωπος που απλώς απέχει από το να βλάπτει το πρόσωπο, την περιουσία ή την τιμή των γειτόνων του, έχει ασφαλώς ένα μικρό θετικό προσόν. Ωστόσο ανταποκρίνεται σε όλους τους καγόνες αυτού που ιδιαιτέρως αποκαλείται δικαιοσύνη και πράττει όλα εκείνα που οι όμοιοί του μπορούν προσηκόντως να τον εξαναγκάζουν να κάνει ή εκείνα για τα οποία μπορούν να τον τιμωρήσουν αν δεν τα πράξει. Πολύ συχνά μπορούμε να τηρούμε όλους τους κανόνες της δικαιοσύνης με το να καθόμαστε και να μην κάνουμε τίποτα απολύτως.

Αυτό που πράττει κανείς στους άλλους θα του κάνουν και η ανταπόδοση μοιάζει να είναι ο μεγάλος νόμος που μας υπαγορεύεται από τη φύση. Θεωρούμε ότι η αγαθοεργία και η γενναιοδωρία οφείλονται στους γενναιόδωρους και τους αγαθοεργούς. Αυτοί που οι καρδιές τους ποτέ δεν είναι ανοιχτές στα αισθήματα της ανθρωπιάς, νομίζουμε ότι πρέπει κατά τον ίδιο τρόπο να αποκλείονται από τη στοργή όλων των συνανθρώπων τους και να τους επιτρέπεται να ζουν μέσα στην κοινωνία, όπως μέσα σε μια μεγάλη έρημο όπου κανείς δεν υπάρχει για να ενδιαφερθεί γι' αυτούς ή να τους φροντίσει. Εκείνος που παραβιάζει τους νόμους της δικαιοσύνης πρέπει να εξαναγκάζεται να αισθανθεί εκείνο το κακό που έχει κάνει στον άλλο. Και αφού καμιά μέριμνα για τα δεινά των αδελφών του δεν μπορεί να τον συγκρατήσει, πρέπει να καταπονηθεί από το φόβο των δικών του δεινών. Ο άνθρωπος που είναι απλώς αθώος και τηρεί τους κανόνες της δικαιοσύνης απέναντι στους άλλους και απλώς και μόνο απέχει από το να βλάπτει τους γείτονές του, μπορεί μόνο να αξιώνει με τη σειρά του από τους γείτονές του να σέβονται την αθωότητά του και να τηρούν απέναντι σ' αυτόν τους ίδιους νόμους με θρησκευτική ευλάβεια.

[Μέρος Β': Περί αξίας και απαξίας ή περί των αντικειμένων της ανταμοιβής και της τιμωρίας. Τμήμα II: Περί δικαιοσύνης και αγαθοεργίας. Κεφάλαιο Πρώτο: Σύγκριση αυτών των δύο αρετών].

2. Η αξιολόγηση του θεατή προϋποτίθεται κατά το πράττειν

[...] Αν και κάθε άνθρωπος μπορεί, σύμφωνα με την παροιμία, να νομίζει ότι είναι το κέντρο του κόσμου, για τους υπόλοιπους ανθρώπους δεν είναι παρά ένα ασημαντο κομμάτι του. Αν και η δική του ευδαιμονία μπορεί να έχει γι' αυτόν μεγαλύτερη σημασία από την ευδαιμονία όλου του κόσμου, για κάθε άλλο άτομο δεν έχει μεγαλύτερη σημασία από την ευτυχία κάθε άλλου ανθρώπου. Μολονότι λοιπόν μπορεί να είναι αλήθεια ότι κάθε άτομο, μες στην καρδιά του, προτιμά φυσιολογικά τον εαυτό του απ' όλους τους άλλους ανθρώπους, δεν τολμάει ωστόσο να τους κοιτάξει κατά πρόσωπο και να διακηρύξει ότι πράττει σύμφωνα με αυτή την αρχή. Αισθάνεται ότι δεν πρόκειται να συμπαραταχθούν σε αυτή του την προτίμηση, που όσο κι αν του φαίνεται εκείνου σαν φυσική, πάντα θα παρουσιάζεται στους άλλους ως υπερβολική και εξωφρενική. Όταν κοιτάξει τον εαυτό του με τον τρόπο που συνειδητοποιεί ότι και οι άλλοι τον κοιτάζουν, τότε αντιλαμβάνεται ότι γι' αυτούς δεν είναι παρά ένας από το πλήθος και κατά κανένα τρόπο καλύτερός τους. Αν θα έπραττε κατά τρόπο ώστε ο αμερόληπτος θεατής να μπορούσε να εισέλθει στις αρχές της διαγωγής του, πράγμα για το οποίο έχει πάνω απ' όλα τη μεγαλύτερη δυνατή επιθυμία να κάνει, τότε πρέπει σε αυτή, όπως και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, να ταπεινώσει την υπεροψία της αυταρέσκειάς του και να τη φέρει σ' εκείνο το επίπεδο όπου οι άλλοι μπορούν να συμπαραταχθούν με τα αισθήματά του. Θα ενδώσουν σε αυτήν τόσο όσο να του επιτρέψουν να είναι πιο ανήσυχος και να επιδιώκει με περισσότερη προσήλωση τη δική του ευδαιμονία παρά όλων των άλλων. Μέχρις εδώ, όποτε δάζουν τους εαυτούς τους στη θέση του, συμπαρατάσσονται με προθυμία με αυτόν. Στον αγώνα για πλούτη, τιμές και εύνοιες μπορεί να αγωνισθεί όσο πιο σκληρά μπορεί, δάζοντας σε δοκιμασία όλους του τους μυς και κάθε του νεύρο με σκοπό να υπερκεράσει όλους τους ανταγωνιστές του. Αν όμως σπρώξει ή πετάξει κάτω κάποιον από αυτούς, η ανοχή των θεατών τελειώνει ολοκληρωτικά. Αποτελεί παραβίαση των κανόνων του τίμιου παιχνιδιού που τους είναι αδύνατον να παραδεχτούν. Ο άνθρωπος αυτός είναι γι' αυτούς, από κάθε άποψη, τόσο καλός όσο και ο άλλος, δεν υπεισέρχονται στην αυταρέσκεια εκείνη που τον κάνει να προτιμάει τον εαυτό του

από τον άλλο και δεν μπορούν να συμπάραταχθούν με τα κίνητρα που τον οδήγησαν να βιάσει τον άλλον.

[Μέρος Β', Τμήμα ΙΙ, Κεφάλαιο Δεύτερο: Περί της αισθήσεως της δικαιοσύνης, περί μεταμέλειας και περί της συνειδήσεως της αξίας].

3. Πυρήνας δικαιοσύνης (ποινική, εμπράγματα και ενοχική προστασία)

Έτσι δείχνουν αμέσως τη συμπάθειά τους στη φυσική δυσαρέσκεια κάποιου που έχει υποστεί βλάβη κι ο παραβάτης γίνεται το αντικείμενο του μίσους και της αγανάκτησής τους. Συναισθανόμενος κάτι τέτοιο αισθάνεται επίσης ότι αυτά τα αισθήματα είναι έτοιμα να ξεσπάσουν από παντού εναντίον του.

Όσο μεγαλύτερη και περισσότερο ανεπανόρθωτη είναι η βλάβη που έχει γίνει, τόσο μεγαλύτερη είναι φυσικά και η δυσαρέσκεια αυτού που την έχει υποστεί· το ίδιο συμβαίνει και στην εκ συμπαθείας αγανάκτηση του παρατηρητή όπως και στην αίσθηση ενοχής αυτού που τη διέπραξε. Ο θάνατος είναι το μεγαλύτερο κακό που ένας άνθρωπος μπορεί να επιφέρει σε κάποιον άλλον και προκαλεί τον υψηλότερο βαθμό δυσαρέσκειας σε εκείνους που είναι άμεσα συνδεδεμένοι με το φονικό. Ο φόνος λοιπόν είναι το πιο αποτρόπαιο από όλα τα εγκλήματα που έχουν να κάνουν με τα άτομα μόνο, αποτρόπαιο τόσο από την άποψη της ανθρωπότητας και από την άποψη του ανθρώπου που το διέπραξε. Το να μας στερείται αυτό που κατέχουμε είναι βλάβη ακόμα μεγαλύτερη από το να απογοητευόμαστε για κάτι το οποίο απλώς προσδοκούμε. Επομένως η παραβίαση της ιδιοκτησίας, η κλοπή και η ληστεία, οι οποίες μας στερούν ό,τι κατέχουμε, είναι εγκλήματα μεγαλύτερα από την αθέτηση ενός συμβολαίου που απλώς στερεί από εμάς το προσδοκώμενο. Οι πιο ιεροί νόμοι της δικαιοσύνης είναι λοιπόν εκείνοι που η παραβίαση τους φαίνεται να απαιτεί σε μεγαλύτερο βαθμό την εκδίκηση και την τιμωρία, είναι οι νόμοι εκείνοι που διαφυλάσσουν τη ζωή και το πρόσωπο του γείτονά μας· αμέσως έπονται εκείνοι που διαφυλάσσουν την ιδιοκτησία και τις κτήσεις του,

και τελευταίοι έρχονται εκείνοι που διαφυλάσσουν ό,τι αποκαλείται προσωπικά δικαιώματα ή ό,τι του οφείλεται λόγω υποσχέσεων από άλλους.

Εκείνος που παραβαίνει τους πιο ιερούς νόμους της δικαιοσύνης δεν μπορεί ποτέ να αναλογισθεί τα αισθήματα των συνανθρώπων του ως προς αυτόν χωρίς να αισθάνεται όλες τις οδύνες της ντροπής, του τρόμου και της φρικώδους κατάπληξης. Όταν το πάθος του έχει ικανοποιηθεί κι αρχίσει τότε να διαλογίζεται ψύχραιμα πάνω στην προηγούμενη διαγωγή του, δεν μπορεί να υπεισεέλθει σε κανένα από τα κίνητρα που την επηρέασαν. Του φαίνονται τώρα τόσο απεχθή όσο απεχθή φαίνονταν πάντοτε στους άλλους. Καθώς συμερίζεται το μίσος και την απέχθεια που αισθάνονται οι άλλοι άνθρωποι γι' αυτόν, γίνεται ο ίδιος ως ένα βαθμό αντικείμενο του μίσους και της δδελυγμίας του. Η κατάσταση στην οποία έχει βρεθεί εκείνος που υπέστη την αδικία του, προκαλεί τώρα τον οίκτο του. Θλίβεται με τη σκέψη της και μετανιώνει για τη δυστυχία που έχει προκαλέσει η δική του συμπεριφορά και αισθάνεται ταυτόχρονα ότι δικαίως αποτελεί το αντικείμενο της δυσαρέσκειας και της αγανάκτησης των συνανθρώπων του και των φυσικών επακόλουθων της δυσαρέσκειας, της εκδίκησης και της τιμωρίας. Η σκέψη αυτή τον κυνηγάει διαρκώς και τον γεμίζει τρόμο και κατάπληξη. Δεν τολμάει πλέον να κοιτάξει κατά πρόσωπο την κοινωνία· αλλά φαντάζεται τον εαυτό του σαν να έχει απορριφθεί από αυτήν και σαν να έχει αποκλεισθεί από τα συναισθήματα όλων των ανθρώπων. Δεν μπορεί να ελπίζει στην παρηγοριά της συμπάθειας σε αυτή τη μεγάλη και φρικτή απελπισία του. Η ανάμνηση των εγκλημάτων του έχει αποκλείσει την αλληλεγγύη των συνανθρώπων του. Και τα αισθήματα που τρέφουν γι' αυτόν είναι ό,τι πιο πολύ φοβάται. Τα πάντα του φαίνονται εχθρικά και ευχαρίστως θα έφευγε για μια αφιλόξενη έρημο όπου δεν θα μπορούσε να ξαναδεί το πρόσωπο ανθρώπου και ούτε να διαβάσει πια στο πρόσωπο των ανθρώπων την καταδίκη των εγκλημάτων του [...]

[Μέρος Β', Τμήμα ΙΙ, Κεφάλαιο Δεύτερο].

4. Δικαιοσύνη ως γραμματική αντιπαράθεση στην κριτική και στην αισθητική (φαντασία)

[...] Υπάρχει παρ' όλα αυτά μια αρετή, που οι γενικοί της κανόνες προσδιορίζουν με την ύψιστη ακριβεία κάθε εξωτερική πράξη που αυτή απαιτεί. Η αρετή αυτή είναι η δικαιοσύνη. Οι κανόνες της δικαιοσύνης είναι ακριβείς στον ύψιστο βαθμό και δεν επιδέχονται εξαιρέσεις, ούτε τροποποιήσεις, παρά μόνο αν μπορεί να διακριθώθει ότι είναι τόσο ακριβείς όσο και οι ίδιοι οι κανόνες και οι οποίες απορρέουν γενικά από τις ίδιες αρχές όπως και αυτοί. Αν χρωστάω σε κάποιον άνθρωπο δέκα λίρες, η δικαιοσύνη απαιτεί να του πληρώσω ακριβώς δέκα λίρες είτε τη συμφωνημένη στιγμή είτε όταν τις ζητήσει. Ό,τι πρέπει να πράξω, το ποσόν που πρέπει να δώσω, πού και πότε πρέπει να το πράξω, η όλη φύση και οι περιστάσεις της προδιαγεγραμμένης πράξης, είναι όλες τους επακριβώς προσδιορισμένες και παγιωμένες. Παρότι λοιπόν μπορεί να είναι παράξενο και σχολαστικό να μείνουμε πολύ αυστηρά προσκολλημένοι στους κοινούς κανόνες της φρόνησης ή της γενναιοδωρίας, δεν υπάρχει τίποτα το σχολαστικό όταν εμμένουμε πιστά στους κανόνες της δικαιοσύνης. Αντιθέτως οφείλεται σε αυτούς η πιο ιερή προσήλωση και οι πράξεις που αυτή η αρετή απαιτεί δεν εκτελούνται ποτέ τόσο τέλεια όσο όταν το πρωταρχικό κίνητρο για να τις εκτελέσουμε είναι η ευσεδής και θρησκευτική προσήλωση στους γενικούς κανόνες που απαιτούν την εκτέλεση τους. Όταν πράττουμε σύμφωνα με τις άλλες αρετές, η διαγωγή μας θα έπρεπε μάλλον να κατευθύνεται από μια ορισμένη ιδέα του προσήκοντος, από μια ορισμένη αισθητική προτίμηση (taste) για κάποια ιδιαίτερη πορεία της διαγωγής, παρά από μια ακριβή πρακτική αρχή ή κανόνα και θα έπρεπε να εξετάζουμε το σκοπό και τη θεμελίωση του κανόνα παρά τον κανόνα τον ίδιο. Ωστόσο, τα πράγματα είναι διαφορετικά όσον αφορά τη δικαιοσύνη· ο άνθρωπος που είναι ως προς αυτό λιγότερο σχολαστικός και προσκολλάται με την πιο επίμονη σταθερότητα στους ίδιους τους γενικούς κανόνες είναι ο πιο αξιέπαινος και εκείνος στον οποίο μπορεί κανείς να στηριχθεί περισσότερο. Αν και ο σκοπός των κανόνων της δικαιοσύνης είναι να μας αποτρέψει να βλάπτουμε τον γείτονά μας, η παραβίασή τους είναι πολύ συχνά έγκλημα, παρότι θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε προβάλλοντας κάποιο εύλογο πρόσχημα ότι αυτή η συγκεκριμένη παραβίαση δεν βλά-

πτει σε τίποτα. Συχνά κάποιος γίνεται κακοποιός από τη στιγμή που στην ίδια του την καρδιά ακόμη αρχίζει να στρεφодικεί με τον τρόπο αυτό. Από τη στιγμή που σκέφτεται να ξεφύγει από την πιο επίμονη και σταθερή προσκόλληση σ' εκείνα που του προδιαγράφουν οι απαράβατες αυτές και πρακτικές αρχές, δεν πρέπει κανείς να τον εμπιστεύεται και κανείς δεν μπορεί να πει ως ποιο βαθμό ενοχής μπορεί να φτάσει. Ο κλέφτης φαντάζεται ότι σε τίποτα δεν βλάπτει όταν κλέβει από τους πλούσιους εκείνο που υποθέτει ότι δεν θα τους λείψει εύκολα και εκείνο που πιθανώς ποτέ να μην καταλάβουν ότι έχει κλαπεί απ' αυτούς. Ο μοιχός φαντάζεται ότι σε τίποτα δεν βλάπτει όταν διαφθείρει τη γυναίκα του φίλου του με την προϋπόθεση βέβαια ότι κατορθώνει να καλύψει τη ραδιουργία του από τις υποψίες του συζύγου και να μην διαταράξει την οικογενειακή γαλήνη. Από τη στιγμή που αρχίζουμε και κάνουμε τέτοιες εκλεπτυσμένες διακρίσεις, δεν υπάρχει κανένα ανοσιούργημα, όσο μεγάλο κι αν είναι, για το οποίο δεν θα είμασταν ικανοί.

Οι κανόνες της δικαιοσύνης μπορούν να συγκριθούν με τους κανόνες της γραμματικής, ενώ οι κανόνες των άλλων αρετών με τους κανόνες που θέτουν οι κριτικοί για την επίτευξη του υψηλού και του κομψού σε μια σύνθεση. Οι πρώτοι είναι ακριβείς, ασφαλείς και υποχρεωτικοί. Οι δεύτεροι ασταθείς, ασαφείς και απροσδιόριστοι και μας παρουσιάζουν περισσότερο μια γενική όψη της τελειότητας προς την οποία πρέπει να σκοπεύουμε, παρά κάποιες ακριβείς και αλάθητες οδηγίες ως προς τον τρόπο επίτευξής της. Ένας άνθρωπος μπορεί να μάθει να γράφει γραμματικά σωστά και μάλιστα τελείως αλάθητα και κατά τον ίδιο τρόπο ίσως μπορεί να μάθει να πράττει δίκαια. Δεν υπάρχουν όμως κανόνες που η τήρησή τους θα μας οδηγήσει αλάθητα στο κομψό και υπέροχο γράψιμο, αν και υπάρχουν μερικοί κανόνες που σε κάποιο βαθμό μπορούν να μας βοηθήσουν να διορθώσουμε και να διακριθώσουμε τις ασαφείς ιδέες περί τελειότητας τις οποίες αλλιώς θα συνεχίζαμε να καλλιεργούμε. Και δεν υπάρχουν κανόνες η γνώση των οποίων μπορεί να μας διδάξει με αλάνθαστο τρόπο να πράττουμε σ' όλες τις περιπτώσεις με φρόνηση, με ορθή μεγαλοθυμία ή με την πρόπευσα αγαθοεργία, αν και υπάρχουν ορισμένοι που μπορεί να μας επιτρέψουν να διορθώσουμε και να επιβεβαιώσουμε από πολλές απόψεις τις ατελείς ιδέες που αλλιώς θα καλλιεργούσαμε γι' αυτές τις αρετές.

Μπορεί πολλές φορές να συμβεί έτσι ώστε, παρ' όλο που έχουμε την πιο σοβαρή και ειλικρινή επιθυμία να συμπεριφερθούμε κατά τρόπο που θα τύχει της γενικής επιδοκίμασias, να λαθέψουμε ως προς τους αρμόζοντες κανόνες συμπεριφοράς και να παραπλανηθούμε από εκείνες ακριβώς τις αρχές που θα έπρεπε να μας καθοδηγούν. Κι είναι μάταιο να περιμένουμε ότι σε μια τέτοια περίπτωση η συμπεριφορά μας θα τύχει από τους συνανθρώπους μας την τέλεια επιδοκίμασia. Δεν μπορούν να εισέλθουν στην παράδοξη εκείνη ιδέα περί καθήκοντος που μας επηρέασε, ούτε και να συμπαραταχθούν με τις πράξεις που απορρέουν από αυτήν [...]

[Μέρος Γ', Περί της θεμελίωσης των κρίσεών μας σε ό,τι αφορά τα αισθήματα και τη διαγωγή μας και περί της αισθήσεως του καθήκοντος. Κεφάλαιο Έκτο: Σε ποιες περιπτώσεις η αίσθηση του καθήκοντος οφείλει να είναι η μόνη αρχή της διαγωγής μας και σε ποιες περιπτώσεις οφείλει να συμπράττει με άλλα κίνητρα].

5. Φυσικό δίκαιο και ανταπόδοση

Ο χαρακτήρας του κάθε ατόμου στο βαθμό που μπορεί να επηρεάσει την ευδαιμονία των άλλων ανθρώπων τον προδιαθέτει να πράττει έτσι ώστε είτε να κάνει καλό ή να βλάπτει τους ανθρώπους.

Η προσήκουσα δυσαρέσκεια για την αδικία που επιχειρήθηκε ή διαπράχθηκε είναι το μόνο κίνητρο που στα μάτια του αμερόληπτου θεατή μπορεί να δικαιώσει από κάθε άποψη τη βλάβη ή την ενόχληση που προκαλέσαμε στην ευδαιμονία του γείτονά μας. Το να πράξουμε κάτι τέτοιο ορμώμενοι από οποιοδήποτε άλλο κίνητρο είναι αυτό καθ' εαυτό παραβίαση των νόμων της δικαιοσύνης, και τότε πρέπει να χρησιμοποιηθεί βία είτε για να μας συγκρατήσει είτε για να μας τιμωρήσει. Κάθε σοφό κράτος ή πολιτεία επιδιώκει, όσο καλύτερα μπορεί, να χρησιμοποιεί την ισχύ της κοινωνίας έτσι ώστε να συγκρατεί όσους εξουσιάζει από το να βλάπτουν ή να διαταράσσουν την ευδαιμονία ο ένας του άλλου. Οι κανόνες που θέτει για αυτό το σκοπό συνιστούν το αστικό και το ποινικό δίκαιο της κάθε χώρας και του κάθε

κράτους. Οι αρχές στις οποίες θεμελιώνονται ή πρέπει να θεμελιώνονται αυτοί οι κανόνες είναι το αντικείμενο μιας ιδιαίτερης επιστήμης που είναι η πιο σημαντική απ' όλες τις επιστήμες και μέχρι τώρα ίσως η λιγότερο καλλιεργημένη – πρόκειται για τη φυσική νομική επιστήμη [...]. Η ιερή και θρησκευτική προσήλωση στο να μη βλάπτουμε ούτε να διαταράσσουμε με οποιονδήποτε τρόπο την ευδαιμονία του γείτονά μας, ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που κανένας νόμος δεν μπορεί επαρκώς να τον προστατεύσει, αυτή η προσήλωση είναι που συνιστά τον χαρακτήρα του τέλεια αθώου και δίκαιου ανθρώπου [...]

[Μέρος Η': Περί των συστημάτων της ηθικής φιλοσοφίας. Τμήμα IV: Περί του τρόπου που οι διάφοροι συγγραφείς έχουν πραγματευθεί τις πρακτικές αρχές της ηθικότητας].

[...] Τα δύο χρήσιμα λοιπόν μέρη της ηθικής φιλοσοφίας είναι η ηθική και το δίκαιο. Η «καζουϊστική» πρέπει να απορριφθεί εντελώς και οι αρχαίοι ηθικολόγοι, που απ' ό,τι φαίνεται έκριναν καλύτερα, όταν πραγματεύονταν αυτά τα θέματα, δεν υιοθέτουσαν μια λεπτολόγο ακρίβεια αλλά αρκούσαν σε μια γενική περιγραφή του αισθήματος στο οποίο θεμελιώνονται η δικαιοσύνη, η μετριοπάθεια και η ειλικρίνεια, και του συνηθισμένου τρόπου πράττειν προς τον οποίο αυτές οι αρετές μάς ωθούν κάτω από κανονικές συνθήκες.

Κάτι παρόμοιο πράγματι με το δόγμα των καζουϊστών φαίνεται να έχουν επιχειρήσει αρκετοί φιλόσοφοι. Υπάρχει κάτι συγγενές με αυτό στο τρίτο βιβλίο *Περί αξιωμάτων* του Κικέρωνα, όπου πασχίζει σαν καζουϊστής να μας δώσει κανόνες συμπεριφοράς σε λεπτές περιπτώσεις όπου είναι δύσκολο να καθορίσουμε πού ακριβώς είναι το προσήκον. Κι απ' ό,τι φαίνεται από πολλά αποσπάσματα του ίδιου βιβλίου, αρκετοί άλλοι φιλόσοφοι πριν από αυτόν είχαν προσπαθήσει το ίδιο. Ούτε εκείνοι όμως, ούτε αυτός ωστόσο, φαίνεται να σκόπευαν να μας δώσουν ένα πλήρες σύστημα αυτού του είδους, παρά μόνο ήθελαν να μας δείξουν ότι μπορούν να υπάρξουν καταστάσεις στις οποίες είναι αμφίβολο αν η πιο σύμφωνη με το προσήκον συμπεριφορά συνίσταται στην τήρηση ή την απόκλιση από τους εφαρμοζόμενους σε συνηθισμένες περιστάσεις κανόνες του καθήκοντος.

Κάθε σύστημα θετικού δικαίου μπορεί να θεωρηθεί σαν μια

λίγο ή πολύ ατελής απόπειρα προς ένα φυσικό σύστημα δικαίου ή προς μια απαρίθμηση των ιδιαίτερων κανόνων της δικαιοσύνης. Καθόσον η παραβίαση των κανόνων της δικαιοσύνης είναι κάτι για το οποίο οι άνθρωποι θα είναι πάντα ανυποχώρητοι μεταξύ τους, ο κυρίαρχος είναι εκείνος που βρίσκεται στην ανάγκη να χρησιμοποιήσει τη δύναμη της πολιτείας για να επιβάλει την εφαρμογή αυτής της αρετής. Χωρίς αυτή την πρόνοια η πολιτεία θα γινόταν πεδίο αιματοχυσιών και δημόσιας αταξίας καθώς ο κάθε ένας θα αντεκδικείτο με τα ίδια του τα χέρια όποτε θεωρούσε ότι είχε υποστεί βλάβη. Προς αποτροπή αυτής της σύγκυσης που θα προέκυπτε αν ο καθένας απένειμε δικαιοσύνη για τον εαυτό του, ο κυρίαρχος, σε κάθε διακυβέρνηση που έχει αποκτήσει κάποιο αυξημένο κύρος, αναλαμβάνει την απονομή δικαιοσύνης για όλους και υπόσχεται να ερευνά και να αποκαθιστά κάθε καταγγελία βλάβης. Σε κάθε κράτος με καλή διακυβέρνηση, οι δικαστές όχι μόνο διορίζονται για να επιλύουν τις διαφορές μεταξύ των ατόμων, αλλά υπάρχουν και κανόνες που έχουν θεσπιστεί για να ρυθμίζουν τις αποφάσεις αυτών των δικαστών, κι αυτοί οι κανόνες γενικά επιδιώκεται να συμπίπτουν με αυτούς της φυσικής δικαιοσύνης. Αλλά αυτό βέβαια δεν συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις. Μερικές φορές αυτό που αποκαλείται σύνταγμα του κράτους, δηλαδή το συμφέρον της κυβέρνησης, άλλες φορές τα συμφέροντα κάποιων ειδικών νομικών τάξεων ανθρώπων που επιδιώκουν την απόσπαση προνομίων από την κυβέρνηση, απομακρύνουν διαστρεβλωτικά τους θετικούς νόμους της χώρας από τους κανόνες εκείνους που θα όριζε η φυσική δικαιοσύνη. Σε ορισμένες χώρες η δαναυσότητα και η βαρβαρότητα των ανθρώπων εμποδίζουν τα φυσικά συναισθήματα της δικαιοσύνης να φθάσουν σ' εκείνη την ακρίβεια και σαφήνεια στην οποία φθάνουν, φυσικά, σε πιο πολιτισμένα έθνη. Οι νόμοι τους είναι παρόμοιοι με τη συμπεριφορά τους: χονδροκομμένοι, βάνουσοι και ασήμαντοι. Σ' άλλες χώρες ο ατυχής τρόπος σύστασης των δικαστηρίων παρεμποδίζει την εγκαθίδρυση ενός κανονικού συστήματος απονομής δικαιοσύνης, αν και οι βελτιωμένοι τρόποι των ανθρώπων είναι τέτοιοι που θα επιδέχονταν και το πιο σαφές σύστημα. Σε καμιά χώρα οι αποφάσεις του θετικού δικαίου δεν συμπίπτουν επακριβώς, σε όλες τις περιπτώσεις, με τους κανόνες εκείνους τους οποίους θα υπαγόρευε η φυσική αίσθηση περί δικαιοσύνης. Τα συστήματα λοιπόν του θετικού δικαίου, αν και τους αξίζει το μεγαλύτερο

κύρος, ως η καταγραφή των συναισθημάτων του ανθρώπινου γένους σε όλες τις εποχές και τα έθνη, ωστόσο ποτέ δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ακριβή συστήματα των κανόνων της φυσικής δικαιοσύνης.

Θα ήταν δυνατό να αναμένεται ότι τα επιχειρήματα των νομικών σχετικά με τις διάφορες ατέλειες και βελτιώσεις των νόμων διαφορετικών κρατών θα είχαν δώσει την ευκαιρία μιας έρευνας για τους φυσικούς κανόνες της δικαιοσύνης ανεξάρτητα απ' όλους τους θετικούς θεσμούς. Θα ήταν δυνατό να αναμένεται ότι αυτά τα επιχειρήματα θα έπρεπε να τους είχαν οδηγήσει στην εγκαθίδρυση ενός συστήματος, που θα μπορούσε να αποκληθεί ορθά φυσικό δικαιοσύνη σύστημα, ή σε μια θεωρία γενικών αρχών που θα έπρεπε να διατρέχουν και να θεμελιώνουν τους νόμους όλων των εθνών. Αλλά αν και τα επιχειρήματα των νομικών παρήγαγαν κάτι τέτοιο και μολονότι κανένας άνθρωπος δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά με τους νόμους κάποιας συγκεκριμένης χώρας χωρίς να αναμινγύει στη δουλειά του πολλές παρατηρήσεις αυτού του είδους, ωστόσο καθυστέρησε πολύ η σκέψη τόσο για ένα τέτοιο γενικό σύστημα όσο και για την αντιμετώπιση της φιλοσοφίας του δικαίου ως αντικείμενο αφ' εαυτού, χωρίς να συσχετίζεται με τους ιδιαίτερους θεσμούς κάποιου έθνους. Σε κανέναν από τους αρχαίους ηθικολόγους δεν βρίσκουμε κάποια προσπάθεια καταγραφής όλων των κανόνων της δικαιοσύνης. Ο Κικέρων στο *Περί αξιωμάτων* και ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά* του πραγματεύονται τη δικαιοσύνη με τον ίδιο γενικό τρόπο που πραγματεύονται κι όλες τις άλλες αρετές. Στους νόμους του Κικέρωνα και του Πλάτωνα, όπου φυσιολογικά θα περιμέναμε να βρούμε κάποιες προσπάθειες καταγραφής εκείνων των κανόνων του φυσικού περί δικαίου αισθήματος, οι οποίοι θα έπρεπε να επιβάλλονται από τους θετικούς νόμους κάθε χώρας, παρ' όλα αυτά δεν βρίσκουμε τίποτα σχετικά. Οι νόμοι τους είναι νόμοι διοικήσεως και όχι δικαιοσύνης. Ο Gro-tius φαίνεται να είναι ο πρώτος που προσπάθησε να δώσει στον κόσμο κάτι σαν ένα σύστημα αυτών των αρχών που πρέπει να διατρέχουν και να θεμελιώνουν τους νόμους όλων των εθνών. Και η πραγματεία του περί των νόμων του πολέμου και της ειρήνης, μ' όλες της τις ατέλειες, είναι ίσως ακόμη και ως τα σήμερα το πιο ολοκληρωμένο έργο που έχει γίνει πάνω σε αυτό το θέμα. Θα προσπαθήσω σε μια άλλη μου πραγματεία να παρουσιάσω όλες τις αρχές του δικαίου και της διακυβέρνησης

και των διαφορετικών επαναστάσεων που έχουν ξεσπάσει σε διαφορετικές εποχές και περιόδους της κοινωνίας όχι μόνο όσον αφορά τη δικαιοσύνη αλλά επίσης και όσον αφορά τη διοίκηση, τα έσοδα και το στρατό και οτιδήποτε άλλο αποτελεί αντικείμενο του δικαίου. Έτσι δεν θ' ασχοληθώ εδώ περαιτέρω με περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά την ιστορία του δικαίου.

[Μέρος Στ': Περί του χαρακτήρα της αρετής. Τμήμα II: Περί του χαρακτήρα του ατόμου στο βαθμό που μπορεί να επιδράσει στην ευδαιμονία των άλλων ανθρώπων. Εισαγωγή].

Δ

Κριτική του λειτουργισμού. Ερμηνευτική θεμελίωση των αξιών

Κατ' αυτό τον τρόπο ο άνθρωπος, που μόνο μέσα σε κοινωνία μπορεί να ζήσει, εξοπλίστηκε από τη φύση για την κατάσταση εκείνη για την οποία δημιουργήθηκε. Όλα τα μέλη της ανθρωπίνης κοινωνίας έχουν ανάγκη αλληλοδοθήειας κατά τον ίδιο τρόπο που είναι εκτεθειμένα σε αμοιβαίες δάβες. Όταν η αναγκαία αυτή αλληλοδοθήεια παρέχεται αμοιβαία από αγάπη, από ευγνωμοσύνη, από φιλία και σεβασμό, η κοινωνία τότε ακμάζει και είναι ευτυχισμένη. Όλα τα διαφορετικά της μέλη συνδέονται με τα ευάρεστα δεσμά της αγάπης και της στοργής και έλκονται, σαν να λέμε, προς ένα κοινό κέντρο αμοιβαίων καλών υπηρεσιών.

Αλλά και αν η αναγκαία αυτή αρωγή δεν παρέχεται με αφετηρία αυτά τα γενναιόδωρα και ανιδιοτελή κίνητρα, κι αν μεταξύ των διαφορετικών μελών της κοινωνίας δεν υπάρχει αμοιβαία αγάπη και στοργή, η κοινωνία αυτή, αν και λιγότερο ευτυχής και ευάρεστη, διαλύεται κατ' ανάγκη. Η κοινωνία μπορεί να υπάρχει μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων, όπως και [η εταιρεία] μεταξύ διαφορετικών εμπόρων, με αφετηρία μιαν αίσθηση περί της χρησιμότητάς της χωρίς καθόλου αμοιβαία αγάπη ή στοργή. Και παρότι κανένας άνθρωπος σ' αυτήν δεν οφείλει καμιά υποχρέωση ούτε είναι δεσμευμένος προς κάποιον άλλον με τα δεσμά της ευγνωμοσύνης, η κοινωνία μπορεί παρ' όλα αυτά να διατηρηθεί εξ αιτίας μιας ιδιοτελούς ανταλλαγής καλών υπηρεσιών συμφωνημένης αξίας.

Η κοινωνία ωστόσο δεν μπορεί να διατηρηθεί ανάμεσα σε ανθρώπους που ανά πάσα στιγμή είναι έτοιμοι να δλάψουν ή να κάνουν κακό ο ένας στον άλλο. Τη στιγμή που αρχίζουν οι δάβες, τη στιγμή που αρχίζουν οι αμοιβαίες αντιπάθειες και εχθρότητες, όλες οι ομάδες της διασπώνται και τα ξεχωριστά μέλη από τα οποία αποτελούνταν μοιάζουν σαν να διαλύονται και διασκορπίζονται έξω από αυτήν εξαιτίας της βίας και των αντιθέσεων που προκαλούν τα διωτάμενα αισθήματά τους. Αν

υπάρχει κοινωνία ανάμεσα σε ληστές και δολοφόνους θα πρέπει τουλάχιστον, σύμφωνα με μια τετριμμένη παρατήρηση, να απέχουν από το να ληστεύουν και να δολοφονούν ο ένας τον άλλο. Η αγαθοεργία λοιπόν είναι λιγότερο απαραίτητη για την επιβίωση μιας κοινωνίας απ' ότι είναι η δικαιοσύνη. Η κοινωνία μπορεί να επιβιώσει, αν και όχι ευρισκόμενη σε πολύ ευχάριστη κατάσταση, χωρίς αγαθοεργία, αλλά η επικράτηση της αδικίας θα την καταστρέψει εντελώς.

Μολονότι λοιπόν η φύση ωθεί τους ανθρώπους σε πράξεις αγαθοεργίας με την ευάρεστη συνείδηση της άξιας ανταμοιβής, δεν το θεωρεί αναγκαίο να διαφυλάξει και να επιβάλλει την άσκησή της με τον τρόπο της δίκαιης τιμωρίας σε περίπτωση παραλείψεώς της. Αποτελεί το διάκοσμο που καλλωπίζει το κτίριο και όχι τα θεμέλια που το στηρίζουνε, κι έτσι λοιπόν ήταν αρκετό να συνιστάται χωρίς όμως καθ' οιονδήποτε τρόπο να επιβάλλεται. Αντιθέτως η δικαιοσύνη είναι εκείνη η κολόνα πάνω στην οποία στηρίζεται το όλο οικοδόμημα. Αν αυτή καταρρεύσει, το μεγάλο, το τεράστιο οικοδόμημα της ανθρώπινης κοινωνίας, αυτό το οικοδόμημα το οποίο για να υψωθεί και να στερεωθεί στον κόσμο φαίνεται σαν να ήταν, ας μου επιτραπεί να πω, το αντικείμενο μιας ιδιόμορφης και προσφιούς φροντίδας της φύσης, θα καταρρεύσει και θα κωνιορτοποιηθεί σε μια στιγμή. Και η φύση, προκειμένου να επιβάλει την τήρηση της δικαιοσύνης, έχει εμφυτεύσει στην ανθρώπινη ψυχή εκείνη τη συνειδητοποίηση της τιμωρίας του κακού, τους φόβους εκείνους της δίκαιης τιμωρίας που επιφυλάσσεται σε οποιαδήποτε παραβίαση της, σαν ισχυρούς θεματοφύλακες των ανθρώπινων κοινωνιών, για να προστατεύουν τους αδύνατους, να περιορίζουν τους βίαιους και να κολάζουν τους ένοχους. Οι άνθρωποι, αν και εκ φύσεως έχουν αισθήματα συμπάθειας, συμπονούν πολύ λίγο ο ένας τον άλλο -ιδίως αν με τον άλλο δεν έχουν καμιά ιδιαίτερη σχέση- εν συγκρίσει με το τι νιώθουν για τον εαυτό τους. Η δυστυχία κάποιου, που απλώς είναι συνάνθρωπός τους, έχει πολύ λίγη σημασία γι' αυτούς εν συγκρίσει με τη σχετικά μικρή δική τους άνεση. Έχουν τόσο πολύ τη δύναμη να τον βλάψουν και ίσως και πάμπολλες ευκαιρίες να κάνουν κάτι τέτοιο, που αν μέσα τους δεν υπήρχε αυτή η αρχή που υπερασπίζεται τον άλλο και δεν τους γεμίζει με ένα δέος, όλο σεβασμό, για την αθωότητά του, θα ήταν σαν τ' άγρια θηρία έτοιμοι ανά πάσα στιγμή να ριχτούν πάνω στον άλλο και ο καθένας θα

εισερχόταν στις ενώσεις των ανθρώπων όπως θα έμπαινε στον λάκκο των λεόντων.

Σ' ολόκληρο το σύμπαν παρατηρούμε πως τα μέσα προσαρμόζονται με τον πιο λεπτό τρόπο στους σκοπούς, στην παραγωγή των οποίων αποσκοπούν· έτσι στο μηχανισμό ενός φυτού ή ενός ζωικού οργανισμού θαυμάζουμε πως το κάθε τι είναι δημιουργημένο έτσι ώστε να προάγονται οι δύο μεγάλοι σκοποί της φύσης, η επιβίωση του ατόμου και η διαιώνιση του είδους. Αλλά σε αυτούς, όπως και σε όλους τους παρόμοιους σκοπούς, ξεχωρίζουμε το αποτέλεσμα από το τελικό αίτιο των διαφόρων κινήσεων και οργανισμών τους. Η πέψη της τροφής, η κυκλοφορία του αίματος και η απέκκριση των διαφόρων χυμών που ρέουν από αυτό, είναι όλες λειτουργίες απαραίτητες για τους μεγάλους σκοπούς της ζωής των όντων. Παρ' όλα αυτά ποτέ δεν προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε αυτές τις λειτουργίες εκλαμβάνοντας τους σκοπούς αυτούς ως αιτίες του αποτελέσματος, ούτε φανταζόμαστε ότι το αίμα κυκλοφορεί ή ότι η τροφή χωνεύεται από μόνη της αποδίδοντας στην ίδια την κυκλοφορία ή την πέψη. Τα γρανάξια του ρολογιού είναι όλα τους θαυμαστά ρυθμισμένα να υπηρετούν το σκοπό για τον οποίο φτιάχθηκε το ρολόι, να δείχνει την ώρα. Όλες οι διαφορετικές κινήσεις συνδυάζονται με το λεπτότερο τρόπο ώστε να παράγουν αυτό το αποτέλεσμα. Κι αν ακόμα ήταν προικισμένα με την επιθυμία και την πρόθεση να παράγουν ένα τέτοιο αποτέλεσμα, δεν μπορούσαν να το παράγουν καλύτερα. Ωστόσο ποτέ δεν αποδίδονται σ' αυτές μια τέτοια επιθυμία ή πρόθεση, αλλά αντιθέτως την αποδίδουμε στον ωρολογοποιό και ξέρουμε ότι οι κινήσεις αυτές παράγονται από ένα ελατήριο που εξ ίσου λίγο με αυτές έχει την πρόθεση να παράγει αυτό το αποτέλεσμα. Παρ' όλα αυτά όταν ερμηνεύουμε τις λειτουργίες των σωμάτων, ξεχωρίζουμε πάντοτε με τον αυτό τρόπο το αποτέλεσμα από το τελικό αίτιο, όταν όμως κάνουμε το ίδιο για τις λειτουργίες του πνεύματος έχουμε την τάση πολλές φορές να μπερδεύουμε μεταξύ τους αυτά τα δύο διαφορετικά πράγματα. Όταν ξεκινώντας από φυσικές αρχές οδηγούμαστε να προάγουμε εκείνους τους σκοπούς που ο εκλεπτυσμένος και πεφωτισμένος λόγος μάς συνιστά, έχουμε πολύ συχνά την τάση να αποδίδουμε σ' αυτό το λόγο τα αισθήματα και τις πράξεις με τα οποία προάγουμε αυτούς τους σκοπούς ως αιτίες του αποτελέσμά τους και να φανταζόμαστε ότι αυτή είναι η σοφία του ανθρώπου, ενώ στην πραγματικότητα είναι η

σοφία του Θεού. Σύμφωνα με μια επιφανειακή άποψη το αίτιο φαίνεται ικανό να παράγει τα αποτελέσματα που του αποδίδονται και το σύστημα της ανθρώπινης φύσης φαίνεται ότι είναι πιο απλό και πιο εύραστο όταν όλες του οι διαφορετικές λειτουργίες συνάγονται από μία και μοναδική αρχή.

Καθώς η κοινωνία δεν μπορεί να επιζήσει αν οι νόμοι της δικαιοσύνης δεν τηρούνται με ανεκτικότητα, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων που, γενικά μιλώντας, δεν απέχουν από πράξεις που βλάπτουν τους άλλους, η πρόνοια αυτής της αναγκαιότητας έχει θεωρηθεί η βάση πάνω στην οποία εγκρίνουμε την επιβολή των νόμων της δικαιοσύνης με την τιμωρία των παραβατών αυτών των νόμων. Έχει ειπωθεί ότι ο άνθρωπος διαθέτει μια εκ φύσεως αγάπη για την κοινωνία και επιθυμεί να διατηρηθεί η ένωση αυτή των ανθρώπων χάριν της ίδιας παρότι αυτός ο ίδιος δεν θα έχει καμιά ωφέλεια από αυτή την ένωση. Του είναι εύραστη η κατάσταση της ευνομούμενης και ακμάζουσας κοινωνίας και χαίρεται να την παρατηρεί. Συναισθάνεται επίσης ότι το δικό του το συμφέρον είναι συνδεδεμένο με την ευμερσία της κοινωνίας και ότι η ευδαιμονία του, και ίσως και η διατήρηση της ύπαρξής του, εξαρτάται από τη διατήρηση της κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση λοιπόν αποστρέφεται στιδήποτε μπορεί να προκαλέσει την καταστροφή της κοινωνίας και είναι πρόθυμος να χρησιμοποιήσει κάθε μέσον το οποίο μπορεί να εμποδίσει ένα τόσο μισητό και φρικτό γεγονός. Η αδικία τείνει κατ' ανάγκη στην καταστροφή της κοινωνίας. Η εμφάνιση λοιπόν της αδικίας τον συνεγείρει και τρέχει, αν μπορώ να το πω έτσι, να σταματήσει την πρόοδο αυτού που αν το αφήσει να προχωρήσει, πολύ σύντομα θα κατέστρεφε ολοκληρωτικά όλα αυτά που του είναι τόσο αγαπητά. Αν δεν μπορεί να αναχαιτίσει την αδικία με ευγενικό και ευθύ τρόπο, τότε θα πρέπει να τη συντρίψει με τη δύναμη και τη βία και πρέπει να σταματήσει την πρόοδό της σε κάθε περίπτωση. Ισχυρίζονται λοιπόν ότι γι' αυτό επιδοκιμάζει συχνά την επιβολή των νόμων της δικαιοσύνης ακόμη και με τη θανατική καταδίκη όσων τους παραβιάζουν. Και κατ' αυτό τον τρόπο, αυτός που διαταράσσει τη δημόσια ειρήνη χάνει τη ζωή του και οι άλλοι τρομοκρατούνται από τη μοίρα του και δεν μιμούνται το παράδειγμά του.

Με τον τρόπο αυτό συνήθως παρουσιάζουμε την επιδοκιμασία μας για την τιμωρία της αδικίας. Και μέχρις εδώ αυτή η παρουσίαση είναι αναμφίβολα αληθής, μια και έχουμε συχνά την

ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε τη φυσική μας αίσθηση περί του προσήκοντος και της ορθότητας της τιμωρίας, αναλογιζόμενοι πόσο αναγκαία είναι για τη διατήρηση της κοινωνίας. Όταν φτάνει η στιγμή που ο ένοχος θα υποστεί τη δίκαιη ανταμοιβή [των εγκλημάτων του], την οποία η φυσική ανθρώπινη αγανάκτηση τον πληροφορεί ότι είναι η προσήκουσα για τα εγκλήματα του, όταν η θρασύτητα της αδικίας του έχει συντριβεί και ταπεινωθεί από τον τρόπο της επικείμενης του τιμωρίας, όταν αυτός παύει να είναι αντικείμενο φόβου, τότε για τους γενναίους και τους εύσπλαχνους αρχίζει να γίνεται αντικείμενο οίκτου. Η σκέψη του τι πρόκειται να υποφέρει εξαλείφει τη δυσάρεστιά τους για τα δεινά που αυτός έχει προκαλέσει στους άλλους. Είναι διατεθειμένοι να συγχωρήσουν και να απονεύμουν χάρη σε αυτόν και να τον γλιτώσουν από την τιμωρία εκείνη που σε πιο ψύχραιμες ώρες είχαν θεωρήσει σαν τη δίκαιη αντίπαδοση τέτοιων εγκλημάτων. Τότε λοιπόν επικαλούνται την εξέταση του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας. Αντισταθμίζουν την παρόρμηση της υποκειμενικής και μερικής ανθρωπιάς με τις προσταγές μιας ανθρωπιάς ακόμη πιο γενναίοψυχης και γενικής. Αναλογίζονται ότι ο οίκτος προς τον ένοχο είναι θαναυσότητα απέναντι στον αθώο και αντιπαραθέτουν στα συναισθήματα της συμπόνιας, που αισθάνονται προς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, το μεγαλύτερο συναισθηματικό συμπόνιας που αισθάνονται για το ανθρώπινο γένος.

Μερικές φορές επίσης μας δίνεται η ευκαιρία να υπερασπιστούμε το προσήκον της τήρησης των γενικών κανόνων της δικαιοσύνης, στοχαζόμενοι την αναγκαιότητά τους για τη διατήρηση της κοινωνίας. Συχνά ακούμε τους νέους και τους ελευθέρους να γελοιοποιούν τους πιο ιερούς κανόνες της ηθικής και να επαγγέλλονται, πολλές φορές λόγω διαφθοράς, αλλά πιο συχνά λόγω της ματαιοδοξίας τους, τους πιο ακατανόμαστους κανόνες συμπεριφοράς. Τότε η αγανάκτησή μας φουντώνει και είμαστε όλο επιθυμία ν' αντικρούσουμε και να ξεσκεπάσουμε τέτοιες απεχθείς αρχές. Αλλά αν και είναι το εγγενές σε αυτές μίσος και απέχθεια που αρχικώς μας παρακινεί εναντίον τους, δεν είμαστε πρόθυμοι να προσδώσουμε σε αυτές το ρόλο της μοναδικής αιτίας που μας κάνει να τις καταδικάζουμε ούτε να υποκριθούμε ότι καταφερόμαστε εναντίον τους απλώς επειδή εμείς οι ίδιοι τις μισούμε και τις απεχθανόμαστε. Μια τέτοια αιτιολόγηση δεν μας φαίνεται πειστική. Γιατί όμως, εφόσον τις

μισούμε και τις απεχθανόμαστε επειδή είναι τα φυσικά και προσήκοντα αντικείμενα του μίσους και της απέχθειας; Όταν όμως μας ρωτάνε γιατί δεν πρέπει να συμπεριφερόμαστε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αυτή η ίδια η ερώτηση φαίνεται σαν να προϋποθέτει εκ μέρους αυτών που την κάνουν ότι αυτός ο τρόπος συμπεριφοράς δεν φαίνεται να είναι από μόνος του το φυσικό και προσήκον αντικείμενο αυτών των αισθημάτων. Πρέπει τότε λοιπόν να καταδείξουμε σ' αυτούς ότι έτσι πρέπει να είναι αυτά εξαιτίας κάποιου άλλου λόγου. Μ' αυτό το σκεπτικό συνήθως αναζητούμε άλλα επιχειρήματα και το πρώτο πράγμα που τότε αναλογιζόμαστε είναι η αταξία και η σύγχυση που θα προκύψει στην κοινωνία αν υπάρξει γενική επικράτηση τέτοιων πρακτικών. Κι έτσι λοιπόν σπάνια δεν επιμένουμε πάνω σε αυτό το θέμα.

Παρότι όμως γενικά δεν χρειάζεται και τόση μεγάλη οξυδέρκεια για ν' αντιληφθούμε την καταστροφική κλίση όλων αυτών των ελευθέρων πρακτικών για την ευημερία της κοινωνίας, σπάνια η σκέψη αυτή μας κινητοποιεί εναντίον τους. Όλοι οι άνθρωποι, ακόμη και οι πιο ηλίθιοι και απερίσκεπτοι, απεχθάνονται την απάτη, τη δολιότητα και την αδικία και κατευχαριστούνται με την τιμωρία τους. Αλλά λίγοι άνθρωποι έχουν αναλογισθεί την αναγκαιότητα της δικαιοσύνης για την ύπαρξη της κοινωνίας, οσοδήποτε φανερή κι αν μπορεί να φαίνεται αυτή η αναγκαιότητα.

Το ότι δεν είναι η φροντίδα για τη διατήρηση της κοινωνίας εκείνη που αρχικά μας κάνει να ενδιαφερθούμε για την τιμωρία των εγκλημάτων που διαπράττονται κατά των ατόμων, μπορεί να καταδειχθεί με πολλές προφανείς παρατηρήσεις. Το ενδιαφέρον που δείχνουμε για την τύχη και την ευτυχία των ατόμων δεν πηγάζει συνήθως από το ενδιαφέρον μας για την τύχη και την ευδαιμονία της κοινωνίας. Δεν ενδιαφερόμαστε περισσότερο για την καταστροφή ή την απώλεια ενός μεμονωμένου ατόμου επειδή αυτός ο άνθρωπος είναι μέλος ή τμήμα της κοινωνίας και γιατί πρέπει να ενδιαφερόμαστε για την καταστροφή της κοινωνίας, απ' όσο ενδιαφερόμαστε για την απώλεια μιας λίρας επειδή αυτή η λίρα είναι μέρος ενός συνόλου χιλίων λιρών και γιατί πρέπει να ενδιαφερόμαστε για την απώλεια του συνολικού ποσού. Σε καμιά από τις δύο περιπτώσεις το ενδιαφέρον μας για το άτομο δεν πηγάζει από την έγνοια μας για το σύνολο, αλλά και στις δύο περιπτώσεις το ενδιαφέρον μας για το σύνολο

συνίσταται και αποτελείται από τις επιμέρους έγνοιες για τα διαφορετικά μεμονωμένα άτομα από τα οποία αυτό αποτελείται. Όπως όταν ένα μικρό ποσό αδικώς υπεξαιρείται από μας δεν καταγγέλλουμε την δλάρη που μας έχει γίνει τόσο από ενδιαφέρον για τη διατήρηση ολόκληρης της περιουσίας μας όσο από ενδιαφέρον για εκείνο ειδικά το ποσό το οποίο έχουμε χάσει, κατά τον ίδιο τρόπο όταν ένας μεμονωμένος άνθρωπος βλάπτεται ή καταστρέφεται, απαιτούμε την τιμωρία της αδικίας που αυτός έχει υποστεί, όχι τόσο από ενδιαφέρον για το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, όσο από ενδιαφέρον για εκείνον ειδικά τον άνθρωπο που έχει υποστεί τη βλάβη. Πρέπει να παρατηρηθεί ωστόσο, ότι το ενδιαφέρον μας αυτό δεν περιλαμβάνει αναγκαστικά σε οιονδήποτε βαθμό και κάποιο από εκείνα τα εξαισια αισθήματα που συνήθως αποκαλούνται αγάπη, εκτίμηση και στοργή και με τα οποία διακρίνουμε και ξεχωρίζουμε τους φίλους και γνωστούς μας. Το ενδιαφέρον που είναι αναγκαίο γι' αυτό δεν είναι περισσότερο από τη γενική συμπάθεια που διαθέτουμε για κάθε άνθρωπο απλώς επειδή είναι συνάνθρωπος μας. Συμμετέχουμε στο αίσθημα αγανάκτησης ακόμη κι ενός ανθρώπου απεχθούς, όταν αυτός έχει υποστεί βλάβη από εκείνους που δεν έχει βλάψει καθόλου. Το γεγονός ότι αποδοκιμάζουμε το συνηθισμένο του χαρακτήρα και τη συμπεριφορά δεν εμποδίζει καθόλου σε αυτή την περίπτωση το αίσθημα της συμπάθειας που έχουμε για τη φυσική του οργή, αν και με αυτούς, που είτε δεν είναι εξαιρετικά ειλικρινείς ή δεν έχουν συνηθίσει να διορθώνουν και να ελέγχουν τα φυσικά τους συναισθήματα μέσω γενικών κανόνων, είναι αναμενόμενο η αλληλεγγύη αυτή να μειώνεται.

Υπάρχουν όντως περιπτώσεις που και τιμωρούμε και επιδοκιμάζουμε κάποια τιμωρία από τη σκοπιά απλώς του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας, το οποίο δεν μπορούμε αλλιώς να φανταστούμε πως μπορεί να διαφυλαχτεί. Τέτοιου είδους είναι όλες εκείνες οι τιμωρίες που επιβάλλονται για παραβιάσεις αυτών που ονομάζονται δημόσια ειρήνη ή στρατιωτική πειθαρχία. Τα εγκλήματα αυτά δεν βλάπτουν άμεσα και αυτοστιγμεί κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά οι απώτερές τους επιπτώσεις υποτίθεται ότι θα παράγουν ή ότι μπορεί να παράγουν σημαντική αναστάτωση ή μεγάλη αταξία στην κοινωνία. Ένας φρουρός που για παράδειγμα αποκοιμείται κατά τη διάρκεια της βάρδιας του, τιμωρείται με θάνατο σύμφωνα με τους νόμους του πολέ-

μου, γιατί μια τέτοια αμέλεια μπορεί να θέσει σε κίνδυνο ολόκληρο το στρατό. Η αυστηρότητα αυτή μπορεί, σε πολλές περιπτώσεις, να φαίνεται αναγκαία και για το λόγο αυτό δίκαιη και προσήκουσα. Όταν η επιδίωξη του ενός φαίνεται να είναι ανακόλουθη με την ασφάλεια των πολλών, τίποτα δεν μπορεί να είναι πιο δίκαιο από το ότι πρέπει να προτιμηθούν οι πολλοί από τον ένα. Ωστόσο, αυτή η τιμωρία, οσοδήποτε αναγκαία κι αν είναι, φαίνεται πάντοτε να είναι υπερβολικά αυστηρή. Η φυσική απανθρωπιά του εγκλήματος φαίνεται να είναι τόσο μικρή και η τιμωρία τόσο μεγάλη, που η καρδιά μας συμβιδιάζεται με αυτήν με εξαιρετική δυσκολία. Αν και μια τέτοια αμέλεια φαίνεται εξαιρετικά μεμπτή, παρ' όλα αυτά η σκέψη του εγκλήματος αυτού δεν προκαλεί φυσικά εκείνα τα αισθήματα δυσαρέσκειας που θα μας ωθούσαν να το ανταποδώσουμε με τόσο φρικτό τρόπο. Ένας εύσπλαχνος άνθρωπος πρέπει να αυτοσυγκεντρωθεί, να κάνει προσπάθεια και να εκδηλώσει όλη του την αποφασιστικότητα και την επιμονή πριν φέρει τον εαυτό του στο σημείο είτε να επιβάλει την τιμωρία είτε να συναινέσει όταν αυτή επιδιβάλλεται από άλλους. Δεν βλέπει ωστόσο με τον τρόπο αυτό τη δίκαιη τιμωρία ενός αμετανόητου εγκληματία ή πατροκτόνου. Σε τέτοιες περιπτώσεις η καρδιά του επιδοκιμάζει με ζέση, ακόμη και μ' ενθουσιασμό, τη δίκαιη ανταπόδοση που αξίζει σε τέτοια φρικτά εγκλήματα τα οποία, αν από ατυχία συνέβαινε να περάσουν ατιμώρητα, αυτός τότε θα εξοργιζόταν και θα απογοητευόταν. Τα πολύ διαφορετικά αισθήματα με τα οποία ο θεατής βλέπει αυτές τις διαφορετικές τιμωρίες είναι μια απόδειξη ότι η επιδοκιμασία του για τη μία δεν θεμελιώνεται παρά σε εντελώς διαφορετικές αρχές απ' ότι για την άλλη. Βλέπει το φρουρό σαν άτυχο θύμα που πρέπει και οφείλει να είναι αφοσιωμένο στην ασφάλεια των πολλών, και που παρ' όλα αυτά ευχαρίστως από καρδιάς θα έσωζε, κι απλώς λυπάται που το συμφέρον των πολλών αντιτίθεται σε αυτό. Αλλά αν ο φονιάς γλίτωνε την τιμωρία, αυτό θα του προκαλούσε την πιο μεγάλη οργή και θα ζητούσε από τον Θεό ν' ανταποδώσει, στον άλλο κόσμο, αυτό το έγκλημα που η αδικία των ανθρώπων παρέλειψε να τιμωρήσει επί Γης.

Αξίζει πραγματικά να επισημάνουμε ότι είμαστε τόσο πολύ μακριά από την ιδέα ότι η αδικία πρέπει να τιμωρείται σε αυτή τη ζωή χάριν απλώς της τάξης της κοινωνίας, που δεν μπορεί να διατηρηθεί με άλλο τρόπο, ώστε η φύση μάς διδάσκει να

ελπίζουμε και η θρησκεία, υποθέτουμε, μας δίνει το δικαίωμα να περιμένουμε ότι θα τιμωρηθεί σε κάποια άλλη ζωή. Η αίσθηση που έχουμε για τη δίκαιη τιμωρία του κακού μάς κυνηγάει, ως μου επιτραπεί να τη πάρα από τον τάφο, αν και το παράδειγμα της τιμωρίας του εκεί δεν μπορεί να χρησιμεύει σαν αποτροπή για το υπόλοιπο γένος των ανθρώπων, που δεν την βλέπει και δεν την ξέρει, άλλων παρόμοιων εγκλημάτων εδώ. Νομίζουμε ωστόσο ότι η θεϊκή δικαιοσύνη εξακολουθεί να αξιώνει τη μεταθανάτια τιμωρία των δολοφονητών της χήρας και των ορφανών που στον κόσμο αυτό υβρίζονται συχνά ατιμωρητί. Σε κάθε θρησκεία και σε κάθε δεισιδαιμονία που έχει κατακτήσει τον κόσμο, πάντα υπήρχαν τα Τάρταρα και τα Ηλύσια πεδία, ένας τόπος για την τιμωρία των επιδολοφονητών, όπως και ένας άλλος για την επιβράβευση των δικαίων.

[Μέρος Β', Τμήμα II, Κεφάλαιο Τρίτο: Περί του οφέλους αυτής της σύστασης της φύσης].

Ε

*Αισθητικά κριτήρια. Αλλαγές στις συνήθειες και στις μόδες.
Η θεωρία του Buffier για το ωραίο. Αισθητικό και χρήσιμο.
Όρια του αισθητικού σχετικισμού*

[...] Μετά τον έπαινο ότι έχει εκλεπτύνει το γούστο ενός έθνους, το μεγαλύτερο εγκώμιο που μπορεί ίσως να απονεμηθεί σ' έναν συγγραφέα είναι να πούμε ότι το έχει διαφθείρει. Ο κύριος Pope και ο Δόκτωρ Swift, ο καθένας τους ξεχωριστά έχουν εισαγάγει στη γλώσσα μας ένα διαφορετικό, απ' όσους υπήρχαν ως σήμερα, τρόπο γραφής της ποίησης με ομοιοκαταληξία, ο ένας με πολύστιχα ποιήματα κι ο άλλος με ολιγόστιχα. Η ιδιορρυθμία του Butler έδωσε τη θέση της στην απλότητα του Swift. Η χωρίς συνοχή ελευθερία του Dryden και η ορθή αν και συχνά κουραστική και πεζή νωθρότητα του Addison δεν αποτελούν πια αντικείμενα μίμησης, αλλά τώρα όλα τα πολύστιχα ποιήματα γράφονται κατά την νευρώδη ακρίβεια του κυρίου Pope. Το έθιμο και ο συρμός δεν ασκούν την κυριαρχία τους μόνο στα προϊόντα των τεχνών. Επηρεάζουν κατά τον ίδιο τρόπο τις κρίσεις μας σχετικά με την ωραιότητα των φυσικών αντικειμένων. Πόσες πολλές κι αντίθετες μεταξύ τους μορφές θεωρούνται ωραίες σε διαφορετικά φυσικά είδη! Οι αναλογίες που θαυμάζονται σ' ένα ζώο είναι τελείως διαφορετικές από εκείνες που εκτιμώνται σε κάποιο άλλο. Κάθε τάξη πραγμάτων έχει τη δική του ιδιαίτερη διάπλαση που επιδοκιμάζεται και έχει μια δική του ομορφιά ξέχωρη από εκείνη κάθε άλλου είδους. Με αυτήν ακριβώς την παρατήρηση ο πολυμαθής Ιησουΐτης Πατήρ Buffier καθόρισε ότι η ωραιότητα κάθε αντικειμένου συνίσταται σε εκείνη τη μορφή και το χρώμα που είναι το πιο σύνηθες ανάμεσα στα πράγματα του είδους όπου αυτό το συγκεκριμένο πράγμα ανήκει. Έτσι στην ανθρώπινη μορφή, η ωραιότητα κάθε χαρακτηριστικού της έγκειται σε ένα ορισμένο μέσο που βρίσκεται σε ίση απόσταση από μια ποικιλία άλλων μορφών που θεωρούνται άσχημες. Μια όμορφη μύτη για παράδειγμα δεν είναι ούτε πολύ μεγάλη ούτε πολύ κοντή, ούτε πολύ ίσια, ούτε πολύ καμπουριστή, αλλά βρίσκεται κάπου στο μέσον όλων αυτών των άκρων

και είναι λιγότερο διαφορετική από όσο κάθε μία από αυτές, ξεχωριστά, διαφέρει από τις άλλες. Είναι η μορφή που απ' ό,τι φαίνεται σκόπευε η φύση να δώσει σε όλες αυτές κι από την οποία όσο κι αν με πολλούς τρόπους αποκλίνει, και πολύ σπάνια την πετυχαίνει ακριβώς, προς αυτήν όμως όλες αυτές οι αποκλίσεις συγκλίνουν εξαιρετικά. Όταν μια σειρά σχέδια αντιγράφουν ένα πρότυπο, αν και όλα μπορεί να παραλείψουν κάποιες λεπτομέρειες, παρ' όλα αυτά όλα τους θα του μοιάζουν περισσότερο απ' όσο μοιάζουν μεταξύ τους. Το γενικό γνώρισμα του προτύπου θα τα διαπερνάει όλα τα πιο μοναδικά και ιδιόμορφα θα είναι εκείνα που είναι τα πιο μακριά από αυτό. Και μολονότι πολύ λίγα θα είναι πιστά του αντίγραφα, ωστόσο τα πιο ακριβή σκαριφήματα θα μοιάζουν περισσότερο με τα πιο απρόσεκτα απ' όσο τα τελευταία θα μοιάζουν μεταξύ τους. Κατά τον ίδιο τρόπο σε κάθε είδος πλασμάτων, εκείνο που είναι το πιο όμορφο φέρει πιο έντονα όλα τα γενικά χαρακτηριστικά που απαντώνται στο είδος αυτό και έχει την πιο έντονη ομοιότητα με το μεγαλύτερο μέρος των μεμονωμένων μελών του είδους στο οποίο ταξινομείται. Τα τέρατα από την άλλη μεριά, όσα δηλαδή είναι εντελώς παραμορφωμένα, είναι πάντα τα πιο μοναδικά και ιδιόμορφα και διαθέτουν ελάχιστη ομοιότητα προς τα γενικά χαρακτηριστικά του είδους στο οποίο ανήκουν. Έτσι η ομορφιά κάθε είδους, αν και κατά κάποιον τρόπο είναι το πιο σπάνιο πράγμα, μια και λίγα είναι τα μέλη του είδους που έχουν ακριβώς τη μέση μορφή, κατά έναν άλλο τρόπο ωστόσο είναι το πιο σύνηθες, μια και όλες οι αποκλίσεις από αυτήν έχουν μεγαλύτερη ομοιότητα προς αυτήν παρ' όση έχουν μεταξύ τους. Η πιο συνήθης μορφή λοιπόν κάθε είδους είναι, σύμφωνα με αυτόν, και η πιο ωραία. Απαιτείται συνεπώς ορισμένη εξάσκηση και εμπειρία στην παρατήρηση των ειδών πριν κρίνουμε την ομορφιά τους ή διακρίνουμε σε τι συνίσταται η μέση και πιο συνήθης μορφή τους. Η πιο λεπτή κρίση περί της ωραιότητας του ανθρώπινου είδους δεν θα μας βοηθήσει να κρίνουμε για εκείνη των λουλουδιών ή των αλόγων ή οποιουδήποτε άλλου είδους πραγμάτων. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που σε διαφορετικά κλίματα, όπου υπάρχουν διαφορετικές συνήθειες και τρόποι ζωής, όσο τα γενικά χαρακτηριστικά των ειδών διαμορφώνονται διαφορετικά, τόσο επικρατούν διαφορετικές ιδέες περί ωραιότητας. Η ομορφιά ενός αράπικου αλόγου δεν είναι ακριβώς ίδια με αυτήν ενός καθαρόαιμου αλόγου. Πόσο διαφο-

ρετικές αντιλήψεις έχουν σχηματισθεί σε διαφορετικά έθνη περί της ωραιότητας της ανθρώπινης μορφής και έκφρασης; Στην ακτή της Γουϊνέας μια κανονική μορφή είναι τερατώδης παραμόρφωση. Η ομορφιά εκεί είναι τα παχιά χείλια και η επίπεδη μύτη. Σε μερικές χώρες αυτιά μακριά που κρέμονται ως τους ώμους είναι αντικείμενο πάγκοινου θαυμασμού. Στην Κίνα αν μια γυναίκα έχει πόδια τόσο μεγάλα όσο της χρειάζονται για να μπορεί να περπατάει, θεωρείται τέρας ασχήμιας. Μερικά από τα έθνη των αγρίων της Βόρειας Αμερικής δένουν τέσσερις σανίδες γύρω από τα κεφάλια των παιδιών τους ενόσω τα κόκκαλά τους είναι ακόμα εύπλαστοι χόνδροι δίνοντάς τους ένα σχήμα, σχεδόν τέλειου τετράγωνου. Οι Ευρωπαίοι μένουν κατάπληκτοι με αυτή την παράλογη βαρβαρότητας πρακτική και μερικοί ιεραπόστολοι έχουν αποδώσει σε αυτή τη μοναδική ηλιθιότητα αυτών των εθνών, στα όποια επικρατεί αυτή η συνήθεια. Αλλά όταν κατηγορούν αυτούς τους αγρίους δεν αναλογίζονται ότι οι γυναίκες στην Ευρώπη προσπαθούσαν μέχρι τα τελευταία χρόνια και για σχεδόν έναν αιώνα να σφίγγουν τις όμορφές τους καμπυλότητες έτσι ώστε να τους δίνουν ένα σχήμα τετραγωνισμένο του ίδιου περίπου είδους. Κι αυτό, μολονότι αυτή η πρακτική ήταν γνωστό ότι ήταν πρόξενος πολλών παραμορφώσεων και ασθενειών. Η συνήθεια ήταν που την είχε κάνει αποδεκτή ανάμεσα σε μερικά από τα πιο πολιτισμένα έθνη του κόσμου.

Αυτό είναι το σύστημα του πολυμαθούς και ευφυούς αυτού Πατρός σχετικά με τη φύση της ομορφιάς, της οποίας η όλη χάρη, σύμφωνα με αυτόν, φαίνεται έτσι να ξεπηδά μέσα από την συμβατότητά της με τις συνήθειες που τα έθιμα έχουν αποτυπώσει στη φαντασία όσον αφορά τα πράγματα κάθε ιδιαίτερου είδους. Δεν μου είναι ωστόσο δυνατό να πιστέψω ότι ακόμα και η αίσθηση που έχουμε περί εξωτερικής ομορφιάς θεμελιώνεται εξ ολοκλήρου στη συνήθεια. Η χρησιμότητα κάθε μορφής, η καταλληλότητά της για τους χρήσιμους σκοπούς για τους οποίους αυτή προορίζεται, προφανώς την κάνει αποδεκτή και την καθιστά ευάρεστη σε μας ανεξαρτήτως συνήθειας. Ορισμένα χρώματα μας είναι πιο ευχάριστα από άλλα και δίνουν περισσότερη ευχαρίστηση στα μάτια μας την πρώτη φορά που θα τα δουν. Μια απαλή επιφάνεια είναι πιο ευχάριστη από μια αδρή. Η ποικιλία είναι περισσότερο ευχάριστη από την κουραστική και χωρίς παραλλαγές ομοιομορφία. Μια συνεκτική ποικι-

λία, όπου κάθε τι καινούργιο που εμφανίζεται φαίνεται να ακολουθεί το προηγούμενο και στην οποία όλα τα συνεχόμενα κομμάτια φαίνεται να έχουν φυσική συγγένεια μεταξύ τους, είναι περισσότερο ευχάριστη από μια χωρίς συνοχή και τάξη συνάθροιση ασύνδετων αντικειμένων. Αλλά παρ' όλο που δεν μπορώ να δεχτώ τη συνήθεια σαν τη μοναδική αρχή ομορφιάς, ωστόσο, μπορώ να παραδεχτώ την αλήθεια αυτού του ευφυούς συστήματος μέχρι το σημείο εκείνο, που να μην υπάρχει ούτε μία εξωτερική μορφή τόσο όμορφη ώστε να είναι ευχάριστη, ακόμη και αν έρχεται σε αντίθεση με τη συνήθεια και είναι διαφορετική απ' αυτή που έχουμε συνηθίσει σ' αυτό το συγκεκριμένο είδος πραγμάτων ή είναι τόσο παραμορφωμένη ώστε να μην είναι αποδεκτή, ακόμη κι αν η συνήθεια την υποστηρίζει ομοιόμορφα και μας κάνει να την βλέπουμε σε κάθε ατομική της έκφραση.

[Μέρος Α': Περί της επιδράσεως του εθίμου και της συνήθειας στα αισθήματα της ηθικής επιδοκιμασίας και αποδοκιμασίας. Κεφάλαιο Πρώτο: Περί της επιδράσεως του εθίμου και της συνήθειας στις ιδέες μας για το ωραίο και το άσχημο].

Κοινωνία και πολιτική. Νομοταξική δομή και ισορροπία στο κράτος. Υπακοή στο κράτος και ευημερία της κοινωνίας, βαθμός σύμπτωσης και απόκλισης πολιτικής και κοινωνίας. «Πνεύμα συστήματος» σε κατάσταση ειρήνης και πολέμου. Η στάση του σοφού

[...] Οι πολιτικοί εντούτοις που σχεδιάζουν και εκτελούν τέτοιες συνθήκες, δεν έχουν τίποτα άλλο υπ' όψη τους παρά τα συμφέροντα των αντίστοιχων χωρών τους. Μερικές φορές έχουν υπόψη τους περισσότερα πράγματα. Ο Κόμης του Αναυκ, ο πληρεξούσιος της Γαλλίας στη συνθήκη του Μύνστερ θα ήταν πρόθυμος να θυσιάσει και τη ζωή του -σύμφωνα με τον Καρδινάλιο του Rétz, έναν άνθρωπο όχι ιδιαίτερα εύπιστο στην αρετή των άλλων- προκειμένου να αποκατασταθεί η ειρήνη στην Ευρώπη με αυτή τη συνθήκη. Ο βασιλιάς Γουλιέλμος³ φαίνεται ότι διακατεχόταν από αληθινό ζήλο για την ελευθερία και την ανεξαρτησία του μεγαλύτερου μέρους των εθνικά κυρίαρχων κρατών της Ευρώπης, ζήλο που ίσως να του τον υποκινούσε κατά το μεγαλύτερο μέρος η ιδιαίτερη αντιπάθειά του προς την Γαλλία, το κράτος από το οποίο, στα χρόνια του, κινδύνευαν κυρίως αυτή η ανεξαρτησία και ελευθερία. Κι απ' ό,τι φαίνεται, κάμποσο από αυτό το πνεύμα είχε κληρονομηθεί στην πρώτη κυβέρνηση της βασίλισσας Άννας.

Κάθε ανεξάρτητο κράτος διαχωρίζεται σε πολλές διαφορετικές νομικές τάξεις και κοινωνικές ομάδες που η καθεμιά τους έχει τις δικές της ιδιαίτερες εξουσίες, προνομίες και ασυλίες. Το κάθε άτομο είναι φυσικά περισσότερο προσδεδμεμένο στη δική του τάξη ή ομάδα παρά σε οποιαδήποτε άλλη. Το συμφέρον του, η ματαιοδοξία του, τα συμφέροντα και οι ματαιοδοξίες πολλών από τους φίλους και συντρόφους του είναι συνήθως κατά ένα μεγάλο μέρος συνδεδεμένα με αυτές. Φιλοδοξεί να επεκτείνει τα προνόμια και τις ασυλίες αυτές και τις υπερασπίζεται με ζήλο ενάντια στην καταπάτησή τους απ' όλες τις υπόλοιπες τάξεις ή ομάδες.

Από τον τρόπο που κάθε πολιτεία διαιρείται στις διαφορετι-

κές εκείνες τάξεις και ομάδες που τη συναποτελούν και από αυτή την επιμέρους κατανομή των αντίστοιχων εξουσιών τους, των προνομίων και των ασυλιών τους εξαρτάται αυτό που αποκαλείται σύνταγμα του κράτους αυτού.

Κι η σταθερότητα αυτού του συγκεκριμένου συντάγματος εξαρτάται από τις ικανότητες κάθε νομικής τάξης ή κοινωνικής ομάδας να διατηρεί τις εξουσίες, τις προνομίες και τις ασυλίες της ενάντια στο σφετερισμό τους από τις άλλες τάξεις. Αυτού του είδους τα συντάγματα λίγο ή πολύ αλλάζουν εξ ανάγκης κάθε φορά που κάποιο από τα εξηρημένα από αυτό μέρος ανέρχεται ή κατέρχεται από την προηγούμενη του θέση στην ιεραρχία.

Όλες αυτές οι νομικές τάξεις και οι ομάδες εξαρτώνται από το κράτος στο οποίο οφείλουν την ασφάλεια και την προστασία τους. Το ότι όλες τους είναι εξαρτημένες από το κράτος αυτό, όπως και το ότι όλες τους έχουν ιδρυθεί με μόνο σκοπό την εξυπηρέτηση της ευημερίας και διατήρησής του, είναι αλήθειες που και το πιο μεροληπτικό μέλος τους ομολογεί. Εν τούτοις είναι πολλές φορές πολύ δύσκολο να το πείσεις ότι η ευημερία και η διατήρηση του κράτους απαιτεί τον οποιονδήποτε περιορισμό των εξουσιών, των προνομίων και των ασυλιών της δικής του νομικής τάξης ή ομάδας. Παρ' όλα αυτά, η μεροληψία του αυτή, αν και μερικές φορές είναι αδικαιολόγητη, μπορεί με την έννοια αυτή να μην είναι εντελώς άχρηστη, μιας και λειτουργεί ανασχετικά ως προς το μεταρρυθμιστικό πνεύμα. Τείνει επίσης να διατηρεί την εγκαθιδρυμένη ισορροπία ανάμεσα στις διαφορετικές νομικές τάξεις και ομάδες στις οποίες είναι διηρημένο το κράτος και παρ' όλο που φαίνεται μερικές φορές να είναι εμπόδιο σε ορισμένες αλλαγές του τρόπου διακυβέρνησης, οι οποίες μπορεί να είναι δημοφιλείς και του συρμού κάποια στιγμή, στην πραγματικότητα συνεισφέρει στη σταθερότητα και τη διατήρηση του όλου συστήματος.

Στη φιλοπατρία μας φαίνεται να συντρέχουν συνήθως δύο διαφορετικές αρχές. Πρώτον, ένας ορισμένος σεβασμός και μια ευλαβής υπακοή για το σύνταγμα ή την υφιστάμενη μορφή διακυβέρνησης και δεύτερον, μια ελικρινής επιθυμία να καταστήσουμε τη θέση των συμπολιτών μας όσο το μπορούμε πιο ασφαλή, αξιοσέβαστη και ευτυχή. Και δεν είναι πολίτης αυτός που δεν διάκειται με σεβασμό στους νόμους και δεν υπακούει στον κυρίαρχο και σίγουρα δεν είναι καλός πολίτης εκείνος που

δεν επιθυμεί να προάγει με κάθε μέσο που έχει στην διάθεσή του την ευημερία όλης της κοινωνίας και των συμπολιτών του.

Σε καιρούς ειρηνικούς και ήσυχους αυτές οι δύο αρχές γενικά συμπίπτουν και οδηγούν στην ίδια συμπεριφορά. Η υποστήριξη της εγκαθιδρυμένης διακυβέρνησης φαίνεται προφανώς ως το πιο πρόσφορο μέσο για τη διατήρηση της ασφαλούς, σεβαστής και ευτυχούς κατάστασης των συμπολιτών μας, εφ' όσον παρατηρούμε ότι αυτός ο τρόπος διακυβέρνησης τούς διατηρεί σ' αυτή την κατάσταση. Αλλά σε καιρούς δημόσιας δυσανεξικίας, φατριασμών και αταξίας αυτές οι δύο διαφορετικές αρχές μπορεί να διαχωρισθούν και να κάνουν ακόμη κι έναν σοφό άνδρα να σκεφτεί πως κάποια αλλαγή είναι αναγκαία είτε στο σύνταγμα είτε στον τρόπο διακυβέρνησης, τα οποία, με την παρούσα τους μορφή, φαίνονται εντελώς αδύναμα να διατηρήσουν τη δημόσια ειρήνη. Στις περιπτώσεις αυτές εν τούτοις, απαιτείται πολύ συχνά ίσως η μεγαλύτερη δυνατή άσκηση πολιτικής σοφίας για να καθοριστεί πότε ο αληθινός πατριώτης πρέπει να υποστηρίξει και να αγωνισθεί για την επανεγκαθίδρυση της εξουσίας του παλιού συστήματος και πότε πρέπει να ενδώσει στο πιο τολμηρό αλλά πολύ συχνά επικίνδυνο μεταρρυθμιστικό πνεύμα.

Ο πόλεμος και η εμφύλια διαμάχη είναι δύο καταστάσεις που προσφέρουν τις πιο θαυμάσιες ευκαιρίες για την επίδειξη δημόσιου πνεύματος. Ο ήρωας που επιτυχώς υπηρετεί τη χώρα του σε εξωτερικό πόλεμο ικανοποιεί τις επιθυμίες όλου του έθνους και κατ' αυτό τον τρόπο γίνεται το αντικείμενο του πάγκοινου θαυμασμού και ευγνωμοσύνης. Σε καιρούς εμφύλιας διχόνοιας οι ηγέτες των αντιμαχόμενων μερίδων, αν και μπορεί να θαυμάζονται από τους μισούς συμπολίτες τους, οι υπόλοιποι μισοί συνήθως τους απεχθάνονται. Οι χαρακτήρες τους και η αξία των αντίστοιχων υπηρεσιών τους φαίνονται συνήθως περισσότερο αμφίβολες. Κατ' αυτό τον τρόπο η δόξα η οποία αποκτάται σε εξωτερικούς πολέμους είναι πάντα της σχεδόν πιο αγνή και πιο θαυμαστή από εκείνη που μπορεί ν' αποκτηθεί σε εμφύλια διαμάχη.

Ο ηγέτης της νικήτριας μερίδας εν τούτοις μπορεί, αν έχει τόση εξουσία όση χρειάζεται για να κυριαρχήσει πάνω στους φίλους του και να τους κάνει να συμπεριφερθούν με την πρέπουσα αυτοκυριαρχία και μετριοπάθεια –και συνήθως δεν έχει– να προσφέρει στην πατρίδα του μια υπηρεσία πολύ πιο σημαντική και σπουδαία από τις λαμπρότερες νίκες και τις πιο εκτεταμένες

κατακτήσεις. Μπορεί να επανεγκαθιδρύσει και να βελτιώσει το σύνταγμα και αντί του αμφιλεγόμενου και αμφίδολου ρόλου του αρχηγού κόμματος να αναλάβει τον πιο μεγάλο και πιο ευγενή απ' όλους τους ρόλους, αυτόν δηλαδή του αναμορφωτή και νομοθέτη ενός μεγάλου κράτους, και με τη σοφία των θεσμών του να εξασφαλίσει την εσωτερική ειρήνη και ευδαιμονία των συμπολιτών του για πολλές διαδοχικές γενιές.

Μέσα στην αναταραχή και την αταξία του φατριασμού ένα ορισμένο πνεύμα συστήματος τείνει να αναμιχθεί με εκείνο το δημόσιο πνεύμα που θεμελιώνεται πάνω στην ανθρωπιστική αγάπη και πάνω στο αληθινό αίσθημα αλληλεγγύης προς τις δυσχέρειες και συμφορές στις οποίες μπορεί να εκτεθούν κάποιοι από τους συμπολίτες μας. Αυτό το πνεύμα συστήματος, ποδηγετώντας συνήθως το πιο ήπιο δημόσιο πνεύμα, πάντοτε το ζωογονεί και συχνά το διεγείρει μέχρι ακόμη και την τρέλα του φανατισμού. Οι ηγέτες του δυσαρεστημένου κόμματος σπανίως δεν έχουν να επιδείξουν κάποιο εύλογο σχέδιο αναμόρφωσης το οποίο, ισχυρίζονται, ότι όχι μόνο θα βοηθήσει στο ξεπέραςμα των δυσκολιών και θ' απαλύνει τις συμφορές, αλλά θα εμποδίσει να επανεμφανιστούν στο μέλλον όλες οι ανάλογες συμφορές και δυσχέρειες. Με την έννοια αυτή προτείνουν την αναμόρφωση του συντάγματος σε καινούργια πρότυπα και την τροποποίηση μερικών, των πιο ουσιαστικών, τμημάτων του συστήματος διακυβέρνησης, κάτω από το οποίο οι υπήκοοι μιας μεγάλης αυτοκρατορίας έχουν ίσως απολαύσει ειρήνη, ασφάλεια, ακόμη και δόξα, στη διάρκεια πολλών αιώνων συνέχεια. Το μεγαλύτερο μέρος του κόμματος αυτού είναι συνήθως άνθρωποι μεθυσμένοι με την φανταστική ομορφιά αυτού του ιδεώδους συστήματος, για το οποίο δεν έχουν άμεση εμπειρία αλλά το οποίο έχει παρουσιασθεί σε αυτούς με τα πιο αστραφτερά χρώματα που η ευγλωττία των ηγετών τους θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να το απεικονίσει. Αυτοί οι ηγέτες, αν και αρχικά δεν επεδίωκαν τίποτα άλλο παρά τη δική τους μεγαλοσύνη, γίνονται με τον καιρό, πολλοί από αυτούς, θύματα της ίδιας τους της σοφιστείας και επιθυμούν εξ ίσου σφόδρα αυτή τη μεγάλη αναμόρφωση με τον πιο αδύναμο και μικρόνοο από τους οπαδούς τους. Αν και οι ηγέτες πρέπει να διατηρούν την ψυχραιμία τους, κι αυτό όντως συνήθως κάνουν, και να κρατιούνται μακριά από αυτό το φανατισμό, παρ' όλα αυτά δεν τολμούν πάντοτε να διαψεύσουν τις προσδοκίες των οπαδών τους και συχνά υποχρεώνονται, σε

αντίθεση ακόμη και με τις αρχές τους και τη συνείδησή τους, να πράξουν ωσάν να ευρίσκονταν κι αυτοί κάτω από την επιρροή της κοινής αυταπάτης. Η βία του κόμματος που αρνείται οτιδήποτε το κατευναστικό, οποιοδήποτε μέσο μετριασμού κι οποιαδήποτε λογική διευθέτηση, έχοντας υπερβολικές απαιτήσεις δεν πετυχαίνει τίποτε, κι εκείνες τις δυσχέρειες και συμφορές τις οποίες, με λίγη μετριοπάθεια, θα μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να τις είχε απαλύνει και απομακρύνει, τις αφήνει ολοσχερώς χωρίς την ελπίδα θεραπείας.

Ο άνθρωπος που το δημόσιο πνεύμα τού υπαγορεύεται εξ ολοκλήρου από ανθρωπισμό και αγαθή προαίρεση, θα σεβαστεί τις υφιστάμενες εξουσίες και προνομίες ακόμη και των μεμονωμένων ατόμων και πολύ περισσότερο εκείνες των νομικών τάξεων και ομάδων στις οποίες διαιρείται το κράτος. Αν και μπορεί να θεωρεί κάποιες καταχρηστικές σε ορισμένο βαθμό, θα αρκασθεί στο μετριασμό εκείνων από αυτές που συχνά δεν μπορεί να εκμηδενίσει χωρίς υπέρμετρη βία. Όταν δεν μπορεί να υπερνικήσει τις ριζωμένες προκαταλήψεις των ανθρώπων με το λόγο και την πειθώ, δεν θα προσπαθήσει να τις καθυποτάξει με τη βία, αλλά με θρησκευτική ευλάβεια θα τηρήσει αυτό που δίκαια ο Κικέρωνας αποκαλεί το θείο δόγμα του Πλάτωνα: ποτέ μην χρησιμοποιείς βία εναντίον της χώρας σου, όπως ποτέ δεν χρησιμοποιείς βία εναντίον των γονέων σου⁴. Θα διευθετήσει όσο καλύτερα το μπορεί τις δημόσιες υποχρεώσεις του έτσι ώστε να συμπίπτουν με τις εδραιωμένες συνήθειες και προκαταλήψεις των ανθρώπων και θα θεραπεύσει όσο πιο καλά μπορεί τις δυσχέρειες που μπορεί να προέλθουν από την έλλειψη εκείνων των ρυθμίσεων στις οποίες οι άνθρωποι αρνούνται να υποταχθούν. Όταν δεν μπορεί να εδραιώσει το ορθό δεν θα περιφρονήσει τη βελτιστοποίηση του λάθους, αλλά σαν τον Σόλωνα, όταν δεν θα μπορεί να εγκαθιδρύσει το καλύτερο νομοθετικό σύστημα, θα αγωνιστεί για την εγκαθίδρυση του καλύτερου που οι άνθρωποι μπορούν να αντέξουν.

Αντιθέτως, ο άνθρωπος του συστήματος τείνει μέσα στην αλαζονεία του να είναι πολύ σοφός και πολύ συχνά, όντας πολύ γοητευμένος με την υποτιθέμενη ομορφιά του ιδεατού του σχεδίου διακυβέρνησης, του είναι αδύνατο να ανεχθεί και την παραμικρότερη απόκλιση από οποιοδήποτε τμήμα του. Προχωρά στην ολοκληρωτική και χωρίς εξαίρεση οποιοδήποτε τμήματός του εγκαθίδρυσή του, χωρίς καθόλου να λαμβάνει υπ' όψη

του τα μεγάλα συμφέροντα ή τις ισχυρές προκαταλήψεις που μπορεί να του εναντιωθούν. Μοιάζει να φαντάζεται ότι μπορεί να διευθετήσει τα διαφορετικά μέλη μιας μεγάλης κοινωνίας με την ίδια ευκολία που το χέρι διευθετεί τα διαφορετικά πιόνια πάνω σε μια σκακιέρα. Δεν συλλογίζεται ότι τα πιόνια πάνω στην σκακιέρα δεν έχουν άλλη αρχή κίνησης παρά αυτή που το χέρι τούς υπαγορεύει, αλλά και ότι στη μεγάλη σκακιέρα της ανθρώπινης κοινωνίας κάθε ξεχωριστό κομμάτι έχει τη δική του αρχή κίνησης, που μπορεί καθ' ολοκληρίαν να είναι διαφορετική από εκείνη που η νομοθεσία θέλει να του υπαγορεύσει. Αν αυτές οι δύο αρχές συμπίπτουν και κινούνται στην ίδια κατεύθυνση, το παιχνίδι της ανθρώπινης κοινωνίας θα προχωρήσει εύκολα κι αρμονικά και το πιο πιθανό είναι ότι θα είναι ευτυχές και επιτυχές. Αν είναι διαφορετικές ή αντίθετες, το παιχνίδι θα προχωρήσει αξιοθρήνητα και η κοινωνία πάντα θα είναι στο ύψιστο βαθμό αναταραχής.

Κάποια γενική, ακόμη και συστηματική, ιδέα πάνω στην τελειοποίηση της πολιτικής και του νόμου είναι αναμφίβολα αναγκαία για να κατευθύνει τις απόψεις του πολιτικού ηγέτη. Αλλά η επιμονή στην εγκαθίδρυση, και μάλιστα στην άμεση εγκαθίδρυση, όλων εκείνων που αυτή η ιδέα φαίνεται να απαιτεί και παρ' όλες τις εναντίον της αντιδράσεις, αυτό φαίνεται να είναι συχνά ο μεγαλύτερος βαθμός υπεροψίας. Είναι σαν να εξυψώνει τη δική του κρίση στο υπέρτατο κριτήριο του καλού και του κακού. Είναι σαν να θεωρεί τον εαυτό του το μόνο σοφό και άξιο άνθρωπο της πολιτείας, στον οποίο οι συμπολίτες του πρέπει να προσαρμοσθούν αντί να προσαρμοσθεί αυτός σε αυτούς. Με την έννοια αυτή, απ' όλους τους πολιτικούς κερδοσκόπους οι κυρίαρχοι ηγεμόνες είναι πολύ πιο επικίνδυνοι, μιας κι αυτού του είδους η υπεροψία τούς είναι πάρα πολύ οικεία. Δεν έχουν την παραμικρή αμφιβολία ότι η κρίση τους διαθέτει μιαν απέραντη ανωτερότητα. Κι όταν τέτοιου είδους αυτοκρατορικοί και βασιλικοί μεταρρυθμιστές συγκατανεύουν να διαλογισθούν πάνω στο σύνταγμα της χώρας της οποίας τους έχει ανατεθεί η διακυβέρνηση, δεν βρίσκουν τίποτα πιο εσφαλμένο σ' αυτό από τις διατάξεις που μπορεί να εμποδίσουν μερικές φορές να γίνει εκτελεστή η θέλησή τους. Καταφρονούν το θείο δόγμα του Πλάτωνα και θεωρούν ότι το κράτος έχει φτιαχτεί για αυτούς κι όχι ότι αυτοί έχουν φτιαχτεί για το κράτος [...]

[Μέρος Στ', Τμήμα II, Κεφάλαιο Δεύτερο: Περί της τάξεως κατά την οποία οι κοινωνίες συντάσσονται κατά φύση με σκοπό την ευημερία μας].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο A. Smith αναφέρεται στον Μεγάλο Πέτρο (Σημ. αγγλ. έκδ.).
2. Ο A. Smith αναφέρεται εδώ στον Henry Home, λόρδο Kames και στο έργο του *Essays on the Principles of Morality and Natural Religion* (1751) (Σημ. αγγλ. έκδ.).
3. Ο A. Smith αναφέρεται στον Γουλιέλμο της Οράγγης (Σημ. αγγλ. έκδ.).
4. Πλάτων, *Κρίτων*, 51 c. (Σημ. αγγλ. έκδ.).

ADAM SMITH

Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών

Αποσπάσματα*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

1. Η ετήσια εργασία κάθε έθνους είναι το απόθεμα από το οποίο εφοδιάζεται αρχικά με όλα τα αγαθά που είναι αναγκαία και χρήσιμα και που καταναλίσκονται κατά τη διάρκεια ενός έτους. Αυτά συνίστανται πάντα, είτε στο άμεσο προϊόν αυτής της εργασίας είτε σε όσα το προϊόν της αγοράζει από άλλα έθνη.

2. Κάθε λαός είναι λοιπόν καλύτερα ή χειρότερα εφοδιασμένος με τα προς το ζην, όσο μεγαλύτερη ή μικρότερη είναι η αναλογία του προϊόντος προς τον αριθμό των ανθρώπων που το καταναλίσκουν.

3. Αυτή η αναλογία όμως προσδιορίζεται σε κάθε έθνος από δύο διαφορετικούς παράγοντες: πρώτον, από την επιδεξιότητα, διεξιοτεχνία και κρίση με την οποία ασκείται γενικά η εργασία και δεύτερον, από την αναλογία αυτών που απασχολούνται σε χρήσιμη εργασία αφ' ενός, προς εκείνους που δεν απασχολούνται σε χρήσιμη εργασία αφ' ετέρου. Από αυτές τις δύο συνθήκες εξαρτάται κάθε φορά αν είναι επαρκής ή ανεπαρκής ο

* Τα αποσπάσματα που ακολουθούν μεταφράστηκαν από την ακόλουθη έκδοση: Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, том. I-II, Oxford University Press, 1976. Απόδοση στα ελληνικά: (σσ. 71-102) Ρόη Μαλιώρη και (σσ. 103-110) Δ. Γράβαρης. Θεώρηση μετάφρασης: Μ. Αγγελίδης, Δ. Γράβαρης.